

Рівненський державний гуманітарний університет
Психолого-природничий факультет
Кафедра загальної психології та психодіагностики

ДИПЛОМНА РОБОТА
Освітній ступінь «Магістр»

НА ТЕМУ:

**«Детермінанти прояву схильності юнаків
до конфліктної поведінки»**

Виконала: здобувачка другого (магістерського) рівня
вищої освіти за ОПП «Психологія» зі спеціальності
– 053 Психологія II курсу, групи МП-61 (з/в)

Михалюк Юлія Олександрівна

Керівник **к. психол. н., доц. Рудюк О.В.**

Рецензент **к. психол. н., доц. НУВГП Шпак С.Г.**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	
1.1. Конфліктність та конфліктна поведінка особистості як предмет вивчення сучасної психологічної науки.....	9
1.2. Психологічні детермінанти прояву конфліктності та конфліктної поведінки особистості в юнацькому віці.....	17
Висновки до першого розділу.....	21
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЮНАКІВ	
2.1. Етапи та методи дослідження детермінант прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки.....	23
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження детермінант прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки.....	39
Висновки до другого розділу.....	54
РОЗДІЛ 3 ПСИХОТРЕНІНГОВА ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ КОНСТРУКТИВНИХ СПОСОБІВ ПОВЕДІНКИ ЮНАКІВ	
3.1. Зміст психотренінгової програми формування конструктивних способів поведінки юнаків.....	56
3.2. Експериментальна перевірка ефективності програми формування конструктивних способів поведінки юнаків.....	68
Висновки до третього розділу.....	73
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78
ДОДАТКИ	85

ВСТУП

Актуальність дослідження. Нові соціально-економічні умови розвитку українського суспільства, визначальним трендом якого стали мінливість та нестійкість суспільних норм, призводять до зростання напруженості, активізації суперечностей і загострення конфліктів особистості на рівні її психічної та поведінкової активності. Загроза негативних наслідків таких суперечностей і конфліктів для особистості визначають гостру потребу у ретельному аналізі та всебічному вивченні чинників, подій і процесів, які їх проектують.

Питання про чинники, що мають значення для виникнення та протікання конфліктів, є одним з найменш вивчених при обговоренні проблем конфлікту як такого. У дослідженні цього аспекту слід враховувати і те, що система чинників (детермінант) конфліктів – рухливе (динамічне) утворення, яка протягом життя постійно змінюється. Це означає, що на кожному віковому етапі така система детермінант відрізнятиметься від такої на попередньому та наступному етапах розвитку особистості.

Велика кількість конфліктів, в яких особистість реалізує домінуючі вікові потреби у досягненні, самовираженні, самореалізації, суперництві, відстоюванні власних цінностей і позицій, – є актуальною ситуацією розвитку в юнацькому віці. Незважаючи на численні дослідження конфліктів, що мають місце у житті юнака, все ще відсутній теоретичний та емпіричний базис розуміння детермінант або чинників прояву схильності особистості юнацького віку до конфліктної поведінки. Причинні пояснення конфліктної поведінки особистості в юнацькому віці, представлені в сучасних літературних джерелах, в більшості випадків або розглядаються в контексті аналізу конкретного випадку прояву конфлікту, або аналізуються у відношенні його певного виду, тобто виступають предметом вузького дослідження. Все це зумовлює актуальність психологічного вивчення детермінант (чинників) прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки.

Відмітимо, що у вітчизняній і зарубіжній психології вивченню різних аспектів конфліктної проблематики приділили увагу багато науковців. Зокрема,

питання психологічної сутності різноманітних конфліктів, факторів або чинників їх виникнення, прояву і подолання стали фокусом дослідницьких інтересів А. Адлера, Г. Андрєєвої, О. Анцупова, А. Бандурки, М. Бобнева, В. Бойко, Ф. Бородкіна, Ф. Василюка, І. Ващенко, Н. Грішиної, С. Дворяка, М. Дойча, О. Донченко, В. Друзя, Е. Еріксона, Л. Карамушки, М. Коряка, К. Левіна, Г. Ложкіна, М. Обозова, Н. Пов'якель, О. Рапопорта, М. Рібакової, Д. Скотта, Л. Соханя, К. Томаса, В. Тюріної, К. Хорні, З. Фрейда, Е. Фрома та багатьох інших.

На сьогодні прояви конфліктності у середовищі юнаків стали невід'ємною складовою процесів повсякденного життя, здебільшого пов'язаних із вирішенням актуальних задач і задоволенням потреб їх життєдіяльності. Психологічним підґрунтям загострення міжособистісних стосунків в юнацькому віці, і як наслідок, прояву конфліктної поведінки у юнаків, виступає нова соціальна ситуація їх розвитку, яка детермінує зміни індивідуальних особливостей їх особистості. Тому розуміння детермінант прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки, а також умов та способів конструктивного подолання проявів конфліктності в юнацькому віці стає важливим завданням не лише для академічної психології, але й для психологічної практики.

Все вище зазначене визначає актуальність дослідження та дозволяє сформулювати мету, яка полягає у виявленні детермінант прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки. З урахуванням цього було визначено тему магістерського дослідження: *«Детермінанти прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки»*.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити детермінанти прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки, а також виявити умови та способи конструктивного подолання проявів їх конфліктності.

Об'єктом дослідження виступають особливості прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки.

Предметом дослідження є детермінанти прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки.

Гіпотеза дослідження. В основу дослідження покладено припущення про те, що особистісні властивості юнаків мають детермінуючий характер впливу на ступінь їх конфліктності та прояв різних типів поведінки в конфліктних ситуаціях.

Відповідно до мети, об'єкту, предмету та гіпотез дослідження було визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до вивчення проблеми конфліктної поведінки у психологічній науці.

2. Розглянути психологічні фактори і чинники виникнення та прояву конфліктної поведінки особистості в юнацькому віці.

3. Дослідити залежність рівня конфліктності юнаків від особливостей вираженості їх особистісних властивостей.

4. Вивчити характер залежності різних типів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях від ступеня вираженості їх особистісних властивостей.

5. Вивчити психологічні умови формування конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях; розробити та експериментально апробувати психотренінгову програму формування конструктивних способів поведінки у схильних до конфліктної поведінки юнаків.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження використано ряд наукових методів:

– теоретичні: узагальнення і систематизація наукових джерел для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми;

– емпіричні: психодіагностичні методи, зокрема, методи опитування та тестування, психолого-педагогічний експеримент.

– статистичні: метод Джонкхієра-Терпстра (для виявлення характеру взаємозалежності між рівнем конфліктності юнаків і особливостями вираженості їх особистісних властивостей); метод множинного регресійного аналізу (для визначення характеру залежності різних типів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях від ступеня вираженості їх особистісних властивостей); метод Вілкоксона (для обґрунтування ефективності психотренінгової програми

формування конструктивних способів поведінки у схильних до конфліктної поведінки юнаків).

Планування і проведення науково-психологічного дослідження з вивчення детермінант прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки було здійснено в рамках кількох процедурно незалежних дослідницьких етапів:

1. Здійснено аналіз наукових джерел з метою теоретичного обґрунтування актуальної проблеми дослідження. Розглянуто чинники виникнення і прояву конфліктної поведінки особистості в юнацькому віці; визначено об'єкт, предмет, гіпотезу та завдання дослідження.

2. Розроблено план, обґрунтовано психодіагностичні засоби емпіричного дослідження та статистичний апарат аналізу емпіричних даних. Обґрунтовано принципи і методи формування вибіркової сукупності дослідження.

3. Апробовано психодіагностичні засоби дослідження з метою вивчення залежності рівня конфліктності юнаків від особливостей вираженості їх особистісних властивостей, а також виявлено характер залежності різних типів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях від ступеня вираженості їх особистісних властивостей.

4. Проведено формувальний етап дослідження з метою вивчення умов формування конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, а також розроблено та експериментально апробовано психотренінгову програму формування конструктивних способів поведінки у схильних до конфліктної поведінки юнаків.

5. Проведено статистичний аналіз емпіричних даних дослідження з метою обґрунтування достовірності отриманих результатів.

6. Узагальнено результати дослідження детермінант прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки та сформульовано висновки.

Реалізацію завдань дослідження на констатувальному та формувальному його етапах забезпечено за допомогою комплексу психодіагностичних засобів: Фрайбурзького багатофакторного особистісного питальника (FPI), тесту «Самооцінка рівня конфліктності особистості» В. Ряховського, методики

діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса (адаптація Н. Грішиної).

Теоретико-методологічною основою дослідження є: загальнотеоретичні концепції конфліктів (Ф. Василюк, Н. Грішина, А. Здравомислов, Н. Пов'якель, М. Пірен, А. Шипілов та ін.); ситуативний підхід в теорії конфлікту (А. Анцупов, Л. Бурлачук, К. Левін та ін.); окремі розробки загальнотеоретичних, прикладних аспектів проблеми конфліктів (О. Бандурка, Л. Карамушка, Т. Титаренко та ін.); результати теоретичних та емпіричних досліджень чинників виникнення та прояву конфліктної поведінки особистості (Н. Грішина, О. Журавльов, В. Кушнірук та ін.); психолого-педагогічні принципи активних методів навчання у школі (Л. Долинська, Ю. Ємельянов, Т. Яценко та ін.).

Організація та експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося упродовж 2020-2021 рр. на базі загальноосвітніх середніх шкіл м. Рівне (Рівненські загальноосвітні школи I-III ступенів №5, №8, №19 і №24). Для участі у дослідженні було відібрано учнів старших класів (десяті класи). Загальна кількість випробуваних склала 92 особи (школярі віком 16-17 років: 42 хлопця та 50 дівчат).

Надійність і вірогідність результатів дослідження було забезпечено обґрунтованістю його вихідних методологічних та теоретичних положень, використанням валідних методичних засобів дослідження, адекватних його меті та завданням, застосуванням методів якісного та кількісного (статистичного) аналізу отриманих даних, репрезентативністю вибірки тощо.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягають у доповненні, розширенні та поглибленні уявлень про закономірності виникнення та прояву конфліктності особистості, зокрема, про особистісні детермінанти прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки; у вивченні психологічних умов формування конструктивних способів поведінки у юнаків з вираженим ступенем конфліктності.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в узагальненні методів і засобів оволодіння способами конструктивного вирішення

міжособистісних конфліктів в юнацькому віці, у визначенні психологічних умов формування навичок неконфліктної міжособистісної взаємодії. Результати дослідження можуть бути впроваджені у навчально-виховний процес в закладах загальної освіти, застосовані спеціалістами у галузі вікової, соціальної, педагогічної психології тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження відображено у двох публікаціях автора, доповідалися на звітній науковій конференції викладачів, співробітників, докторантів, аспірантів і студентів Рівненського державного гуманітарного університету. Також результати дослідження обговорювалися в рамках проведення VII науково-практичного семінару «Актуальні питання розвитку практичної психології на Рівненщині» (30 листопада 2021 року), XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (25-26 березня 2021 року), Міжнародної науково-практичної конференції «Психологія життєвого простору сучасної молоді» (26-27 листопада 2021 року).

Публікації. Результати дослідження відображено у наукових публікаціях (двох тезах доповідей) у збірнику матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Психологія життєвого простору сучасної молоді» та альманасі студентського наукового товариства «Актуальні питання психологічної науки».

Структура й обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Обсяг основного змісту складає 77 сторінок, повний обсяг роботи – 91 сторінка. Робота містить 3 таблиці. Список використаних джерел налічує 74 найменування.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Конфліктність та конфліктна поведінка особистості як предмет вивчення сучасної психологічної науки

Перш, ніж здійснити аналіз актуального стану розробленості конфліктної проблематики у сучасній психології, зокрема, в аспекті конфліктної поведінки особистості, зазначимо, що спроби вивчення проблеми конфліктів здійснювались багатьма вітчизняними і зарубіжними науковцями. Серед зарубіжних науковців помітний внесок у розвиток уявлень про конфлікт, його природу, фактори і чинники виникнення, закономірності прояву і т.і., зробили представники етологічного (К. Лоренц, Н. Тінберген та ін.), психоаналітичного (А. Адлер, Е. Еріксон, З. Фрейд та ін.), біхевіористичного (А. Бандура, А. Басс та ін.), соціометричного (Г. Гурвич, Я. Морено та ін.), інтеракціоністського (Д. Мід, Т. Шибутані та ін.) підходів. У радянській науковій психології проблематика конфлікту теж має усталені традиції вивчення. Зокрема, вивченням конфлікту як самостійного соціально-психологічного феномену займались В. Агеєв, М. Коряк, О. Леонтєв, М. Обозов, В. Ольшанський, Т. Полозова, О. Шипілов та ін.). Українська психологічна наука також має репрезентативний теоретичний та емпіричний базис розробленості конфліктної проблематики. Зокрема, різноманітні аспекти проблеми конфлікту (конфліктності, конфліктогенності, конфліктної поведінки, конфліктологічної компетентності і т.і.) зробили фокусом своїх дослідницьких пріоритетів І. Булах, І. Ващенко, А. Гірник, Н. Дорошенко, Л. Долинська, Г. Ложкін, Н. Макарчук, І. Омеласенко, М. Пірен, Н. Пов'якель та ін.

Аналізуючи базові категорії конфлікту, розглянемо більш розлого змістові характеристики поняття «конфліктності».

На сьогодні немає загальноприйнятого визначення поняття «конфліктність особистості». У психологічному словнику конфліктність визначається як ступінь

готовності особистості до розвитку та завершення проблемних ситуацій соціальної взаємодії за допомогою конфліктів, а також відносна частота її участі у реальних конфліктах у порівнянні з іншими [5, с. 71].

Конфліктність розглядається як виникаюча на основі досвіду готовність до негативної реакції у типовій ситуації. Зокрема, В. Лабунська визначає поняття «конфліктність» як несвідому або частково усвідомлювану настанову особистості на конфлікт [7, с. 42], а вітчизняний науковець В. Курбатов під конфліктністю розуміє інтегральну властивість особистості, яка відображає частоту її вступу у міжособистісні конфлікти, її готовність до конфліктів, а також ступінь її залученості у розвиток конфліктів [30, с. 71].

Для К. Хорні конфліктність виступає особистісною характеристикою, властивою людині з вираженими невротичними рисами [37; 66; 67].

На думку Д. Колесова, поняття «конфліктності» визначається як схильність особистості ініціювати конфлікти, вступати у них. Автор називає конфліктність виключно негативною якістю особистості, яка різко негативно впливає на її відносини з іншими людьми [27, с. 41].

Цікаву позицію відстоює О. Кузьмін, на думку якого конфліктність є невід'ємною якістю, властивою будь-якій особистості, оскільки вона не здатна існувати в постійній гармонії із соціумом, найближчим оточенням та із самою собою. Конфліктність розглядається автором як інтегральне утворення, прояв якого обумовлено зовнішніми та внутрішніми факторами. До зовнішніх факторів автор відносить: соціальну та економічну ситуацію в суспільстві, психологічний клімат у колективі, конкретні обставини прояву конфліктної ситуації. Внутрішні фактори – це власне прояви конфліктності особистості, а саме: особливості темпераменту та характеру, мотивація вчинків, досвід, отриманий у попередніх конфліктах тощо [53, с. 176].

Власну точку зору з приводу сутності конфліктності особистості має І. Русинка. На думку науковця, «конфліктність особистості – це риса характеру, особистісна якість, яка зумовлює частоту вступу особистості у конфліктні ситуації» [59, с. 276].

Г. Григор'єва вважає, що конфліктність є інтегральною якістю особистості, яка визначає її моральне ставлення до інших людей і проявляється у способах вирішення конфліктів [16, с. 6]. Таке розуміння конфліктності свідчить про визначальну роль особистості у конфлікті.

Н. Абрамян розуміє конфліктність як інтегральну властивість, яка характеризується частотою вступу людини у міжособистісні конфлікти та характером когнітивного, емоційного і поведінкового реагування в них. Висока конфліктність стає постійним ініціатором напружених стосунків людини з оточенням [1, с. 3]. При високій конфліктності особистість постійно ініціює напруження стосунків з оточенням. До того ж, конкретне поєднання експресивних елементів у структурі поведінки опонентів надає характеру конфліктним взаємовідносинам [7, с. 43].

Сучасні дослідники конфліктність розуміють як складне структурне утворення, що включає низку компонентів. Так, Г. Бекмаганбетова пропонує таку структуру конфліктності [7]: *когнітивний компонент*, до складу якого входять всі психічні процеси, пов'язані з пізнанням оточення і самого себе, які проявляються у взаємодії з іншими; *афективний компонент*, що виявляється в різних емоційних станах та реакціях, які можна фіксуватися у вигляді негативних емоцій емоційної чутливості, конфліктності; *поведінковий компонент*, що складається з результатів діяльності, міміки, жестикуляції, мови.

Зарубіжний психолог Д. Шеффер визначає конфліктність як особистісну якість, що включає ряд характеристик: уразливість, запальність (гнівливість), підозрілість. Вразливість, будучи емоційною властивістю особистості, зумовлює легкість виникнення емоції образи. Горда, марнославна, себелюбива людина характеризується підвищеною чутливістю щодо усвідомлення власної гідності, тому розцінює багато слів, сказаних на свою адресу, як образливі, підозрюючи інших у тому, що її навмисно намагаються образити, навіть якщо це насправді не так. Особливо чутлива людина у певних аспектах, які провокують її уразливість, пов'язує ущемленість власної гідності. Ці зачеплені сторони викликають бурхливу афективну реакцію у відповідь [23, с. 169].

У зарубіжній психології конфліктність сприймається переважно як форма прояву агресивності. Поняття «агресивність» розглядається багатьма науковцями як стійка особистісна риса, що відображає схильність до агресивного реагування при виникненні фруструючої та конфліктної ситуації (А. Бандура, Л. Берковіц, Д. Коннор, М. Раттер та ін.) [29, с. 172].

На думку А. Баса, агресивність відображає схильність особистості діяти вороже й агресивно [6]. Ворожість у свою чергу виступає сукупністю гніву, роздратування, образи, обурення, огиди, і навіть переконань у недоброзичливості оточуючих. Конфліктність «підживлює» агресивність та сприяє ворожій агресивній поведінці [5, с. 56].

Агресивність у науці сприймається як передумова агресивної поведінки. Зарубіжні вчені по-різному трактують природу агресивності [23, с. 69]. Відповідно до теорії соціального навчання А. Бандури, агресивність є продуктом навчання. Агресивність розвивається, підтримується чи зменшується внаслідок спостереження за ситуаціями прояву агресії та врахування її наслідків для агресивного індивіда [20, с. 92].

У зарубіжній психологічній науці є загальноприйнятою думка, що в основі конфліктності особистості лежить неадекватність уявлень про оточуючих людей, неадекватно завищена самооцінка, прагнення до самоствердження за рахунок інших. На думку Д. Скотта, конфліктність нерозривно пов'язана з власне активністю індивіда [61, с. 39].

У низці робіт І. Красильнікова і М. Розумової конфліктність визначається як властивість особистості, що проявляється у потребі пошуку конфліктних ситуацій, характеризує її як нездатну прийняти думку опонента і знайти конструктивний спосіб уникнення переростання конфліктної ситуації в інцидент. Кожна особистість має певний рівень конфліктності, який підвищується під впливом несприятливих обставин [60, с. 170].

На думку Н. Грішиної, особистість, схильна до конфліктності, часто має певний набір емоційних якостей, таких як агресивність, впертість, дратівливість [17, с. 126].

В якості психологічних детермінант конфліктності Л. Петровська виділяє:

- детермінанти, пов'язані з індивідуальними, психофізіологічними особливостями розвитку (спадкові хвороби, відставання інтелектуального розвитку, особливості нервової системи – процесів збудження та гальмування);
- психологічні детермінанти, що включають статеві особливості, рівень та адекватність самооцінки, акцентуації характеру;
- соціальні детермінанти, що включають фактори мікро-макро середовища (сімейне виховання, ситуація в школі тощо) [48, с. 40].

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що конфліктність виступає характеристикою особистості, яка тісно пов'язана з психологічними та особистісними передумовами. Слід зазначити, що ряд авторів конфліктність особистості розкривають через поняття «конфлікт». Важливо розмежовувати ці два поняття. Конфлікт являє собою сукупність конфліктної ситуації (умови та причини конфлікту, в основі яких лежить суперечність) та інциденту (пусковий механізм, що провокує початок прямого і безпосереднього зіткнення сторін). Конфліктність – це властивість або риса особистості, що відображає готовність до конфліктної взаємодії. Якщо поняття конфлікту належить до поведінкового аспекту, то конфліктність – до особистісного.

Розглянувши різні погляди багатьох учених на поняття «конфліктність», можна констатувати, що у вітчизняній та зарубіжній літературі є велика кількість визначень поняття «конфліктність». Розглядаючи конфліктність, вітчизняні вчені акцентують на поведінковому аспекті і розглядають її у зв'язку з готовністю особистості до вступу у конфлікт. Таке розуміння розглядуваного поняття, на наш погляд, розкриває конфліктність особистості як активно-дієвий її стан, установку на конфліктну взаємодію. У визначеннях зарубіжних авторів виявляється тенденція до розуміння конфліктності як інтегральної якості особистості, що включає в себе низку особистісних властивостей. Зарубіжні психологи розглядають конфліктність у тісному зв'язку із запальністю, підозрілістю, уразливістю, відносячи її до форми агресивності особистості. Таке розуміння розглядуваного поняття, на наш погляд, представляється найбільш змістовним і

правильним, оскільки конфліктність, включаючи агресивні реакції, відображає деструктивний спосіб взаємодії з іншими. Однак, зарубіжні та вітчизняні автори солідарні у тому, що конфліктність – це риса особистості, що виявляється у поведінці.

З огляду на все вищезазначене, конфліктність можна розглядати як особистісну властивість, яка визначається комплексною взаємодією соціальних (соціальне оточення, умови життєдіяльності, загальний рівень культури та ін.), соціально-психологічних (цінності, ставлення до інших, соціальні установки та ін.) та психологічних (темперамент, рівень домагань, емоційний стан, акцентуації характеру та ін.) факторів (детермінант).

Конфліктна особистість характеризується конфліктогенністю – особливою психічною якістю [51].

На думку вітчизняного психолога-практика Н. Пов'якель, головними породжуючими детермінантами конфліктогенності особистості виступають: висока конфліктність сучасного життя, надмір емоцій та переживань [51].

У відповідності з предметом актуального дослідження та розумінням того, що конфліктність виступає рисою особистості, яка виявляється у її поведінці, розглянемо більш розлого психологічний зміст поняття «конфліктна поведінка».

У своєму науковому доробку, присвяченому аналізу сучасних теоретичних і практичних аспектів конфліктологічної проблематики («Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика») авторитетні науковці Г. Ложкін і Н. Пов'якель обґрунтовують позицію, згідно якої конфліктна поведінка розуміється як такий стиль поведінки особистості, який детермінує виникнення конфліктів [36]. В якості основних форм конфліктної поведінки в авторів виступають різні форми агресивної поведінки (вербальна, фізична, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість та ін.).

На думку Ю. Платонова, конфліктна поведінка особистості виступає протиборством кількох сил [49].

Для І. Орлянського конфліктна поведінка виступає як чергування взаємних реакцій, які здійснюються у відповідності з інтересами кожної із залучених у

конфліктну взаємодію сторін і спрямовуються на обмеження інтересів опонента [15].

У подібному річизі розглядає конфліктну поведінку Б. Джелалі. На думку науковця, конфліктна поведінка є сукупністю дій, спрямованих безпосередньо чи опосередковано на блокування досягнення протилежною стороною її цілей, намірів та інтересів [31, 33, 49]. Проте такі дії мають фіксований період тривалості у часі і рано чи пізно протиборчі сторони змушені будуть пристати на один із прийнятних сценаріїв завершення протистояння – або зниження гостроти фази конфліктної напруженості шляхом переведення її у приховану форму за рахунок часткових поступок протилежних сторін, або пошук засобів і можливостей повного нівелювання конфлікту як такого [49].

На підставі аналізу та узагальнення численної літератури з конфліктної проблематики здійснимо обґрунтування чинників (детермінант) виникнення та прояву конфліктної поведінки особистості.

На переконання Н. Грішиної, до шеругу значимих чинників впливу на виникнення і розвиток конфліктної поведінки особистості можна віднести об'єктивні (соціально-психологічні) і суб'єктивні (індивідуально-психологічні) детермінанти або фактори [17].

Схожу позицію у питанні детермінації конфліктної поведінки особистості взаємодією суб'єктивних і об'єктивних чинників мають І. Ващенко, Є. Єгорова, Л. Петровська, В. Соснін [13, 14, 47, 49, 62].

Слід відмітити, що взаємодію суб'єктивних і об'єктивних чинників як детермінанти виникнення і розвитку конфлікту розглядають і ряд інших науковців (Н. Коряк, Г. Ложкін та ін.) [36, 35]. Автори вважають, що об'єктивні фактори створюють потенційну можливість конфлікту, а суб'єктивні характеризують особливості його регуляції.

В аспекті розуміння детермінант виникнення і розвитку конфлікту як взаємодію суб'єктивних та об'єктивних чинників вчена Н. Грішина солідарна з вищезгаданими науковцями, але при цьому зазначає, що об'єктивні (соціально-

психологічні) фактори у детермінації конфліктної поведінки особистості завжди мають пріоритет перед суб'єктивними (індивідуально-психологічними) [18].

На думку Л. Божович, В. Ілійчука, Л. Орбан-Лембрик та багатьох інших конфліктну поведінку можна інтерпретувати як продукт взаємодії особистісних, групових і суспільних суперечностей [9, 10, 22, 45].

У психології є значна кількість концепцій, які у системі середовищно-суб'єктивних детермінант прояву конфліктної поведінки надають пріоритет суто психологічним факторам. Не заперечуючи ролі середовищних і соціальних детермінант у виникненні конфліктів, вони вважали їх не настільки важливими через їхню підпорядкованість і підконтрольність впливу особистості, її психології. Вони вважали, що конфлікти, породжені соціальними чинниками, можна контролювати, змінювати або попереджувати. Конфлікти, породжені психологічними факторами, стримати неможливо, оскільки вони залежать від особистості, її свідомості або навіть підсвідомості [3, 24].

З огляду на все вище зазначене, можна констатувати, що основними причинами, що детермінують конфліктну поведінку особистості, виступають об'єктивні та суб'єктивні чинники.

Розглянувши основні підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників до вивчення проблематики конфліктності та конфліктної поведінки особистості, здійснимо розлогий аналіз психологічних детермінант прояву конфліктності та конфліктної поведінки в юнацькому віці.

1.2. Психологічні детермінанти прояву конфліктності та конфліктної поведінки особистості в юнацькому віці

Проблема конфлікту завжди була очевидною реальністю у кризовому юнацькому віці, особливістю якого є прагнення до самовизначення. Кризовість юнацького віку, на думку І. Кона, В. Мягер, Е. Фрома та ін., визначається тими переживаннями, які пов'язані із соматичними, психологічними та соціальними змінами і ускладнюється невизначеністю соціального статусу, інтенсивною розумовою роботою, навчальними (екзаменаційними) стресами. Підвищення інтересу до оточуючих людей, прагнення новизни та бажання самоствердитися, звернення до свого внутрішнього світу, бажання усвідомити свої потреби та мотиви поведінки створює підґрунтя для виникнення внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів, що власне і визначає актуальність аналізу проблеми конфліктної поведінки у цей віковий період.

Для юнаків характерна спрямованість у майбутнє, яка лише тоді позитивно впливає на особистісне формування, коли є задоволеність сьогоденням. У п'ятнадцять-шістнадцять років розширюється представленість різних параметрів в «образі Я», але акцент завжди робиться на відображенні себе в контексті інтимно-особистісного спілкування. Саме в цей період особистісного розвитку у юнака вперше з'являється характеристика себе як особистості.

Палітра характеристик юначок набагато різноманітніша і більш насичена порівняно з протилежною статтю, в «образі Я» дівчаток знаходять відображення різні сфери їх життєдіяльності (спілкування, навчальна діяльність, соціальні ролі). Характеристики «образу Я» юнаків включають в основному самоопис в контексті взаємин з однолітками та якості, які є найбільш важливими для цього спілкування [26, 32].

У 16-17 років, вирішуючи завдання пізнання власної індивідуальності, юнаки акцентують увагу на характеристиках, що охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності. Світ думок, власних почуттів, бажань і прагнень стає в цей період життя предметом їхньої уваги. Цьому сприяє потреба у самовизначенні,

високий рівень розвитку мислення, які змушують юнака систематизувати та узагальнювати знання про себе, проте саме у цьому віці відбувається народження його моральної, громадянської самосвідомості.

На думку І. Кона, у період юності спостерігається очевидна різниця в уявленнях про себе дівчат та хлопців. Хлопці акцентують на взаєминах з дівчатами. «Образ Я» дівчат більш складний. У ньому представлені не лише різні характеристики себе, але й спрямованість у майбутнє. Плани та бажання дівчат пов'язані з тими якостями та ролями, які, на їхню думку, допоможуть їм у здійсненні поставлених життєвих цілей [28, с. 15].

У ранньому юнацькому віці в «образ Я» включаються уявлення про себе не лише як про представника соціуму, але як неповторну індивідуальність, відкриття якої нерозривно пов'язані з відкриттям соціального світу. Набуває важливості характеристика себе як суб'єкта навчально-професійної діяльності. У цьому віці «образ Я» найбільш складний та інтегрований – тут представлене «реальне Я», «динамічне Я» та «ідеальне Я». Отже, найціннішим психологічним набуттям юності є відкриття свого внутрішнього світу.

Дівчата і хлопці юнацького віку спрямовані у майбутнє. Мрії про нього суттєво впливають на значущість тих чи інших якостей, які вони виявляють у себе, так як від цього залежить їх успішність у подальшому житті.

Таким чином, період юності, особливо ранньої, – один із найскладніших у соціальному та психологічному відношенні. Саме в юнацькому віці перед молодого людиною постають питання вибору свого життєвого шляху, від прагнення до самореалізації і через моральність та духовність, до визначення свого місця у житті. По мірі дорослішання особистості дедалі більший вплив на формування її ціннісної системи здійснює приналежність до тих чи інших соціокультурних груп.

Саме тому проблема формування конструктивної (неконфліктної) поведінки набуває особливої актуальності у ранньому юнацькому віці. Особливо важливим завданням, на наш погляд, є формування конфліктної компетентності у старших школярів, позаяк у ранньому юнацькому віці відбувається відкриття власного

внутрішнього світу, особистісного «Я», формують компоненти власної Я-концепції, розвиваються рефлексивні механізми (рефлексія) самопізнання, створюються власні, незалежні еталони для образу ідеального Я [41].

У цей період юнаки вирішують такі завдання, як формування нових і більш зрілих відносин з однолітками обох статей, розвиток бажання і здатності нести соціальну відповідальність за свою поведінку (дії, вчинки), формування власної ідеології. Вирішення цих завдань не проходить безконфліктно, тому в період ранньої юності надзвичайно важливо забезпечити умови для формування у школярів вміння попереджати та позитивно вирішувати різного роду конфліктні ситуації, умінь та навичок конструктивної взаємодії і неконфліктної поведінки.

Важливим аспектом актуального дослідження є аналіз психологічних детермінант прояву конфліктності і конфліктної поведінки у юнаків. Отож, звернемося до аналізу особливостей прояву конфліктності та конфліктної поведінки особистості в юнацькому віці.

Юнацький вік – це період онтогенезу, що визначає межу дитинства та дорослості з радикальними змінами соціальних ролей, зміною соціального і професійного статусу. Психолог С. Холл вважав [70], що на цій проміжній стадії між дитинством та дорослістю має місце хаос, коли інтереси індивіда стикаються з вимогами соціуму. Він перший описав контрастність і біполярність цього періоду життя людини, виділивши його характерні ознаки – активність-виснаження, веселість-засмученість, впевненість-сором'язливість, товариськість-замкнутість, чуттєвість-апатія.

С. Холл назвав юність періодом «бурі та натиску» і вважав його кризою самосвідомості, подолавши який, людина набуває почуття індивідуальності. Однак, до того, як відбудеться становлення особистості людини, на неї чекає багато конфліктних ситуацій з іншими людьми, а також із самою собою [52].

У юнацькому віці із-за несформованої самосвідомості, безліч ситуацій призводять до глибоких переживань і конфліктів, що призводить до кризи юності [71]. Криза юності – це період стрибкоподібного розвитку особистості, коли все її життя стає зовсім не таким, як раніше. Він пов'язаний із глобальними змінами

кола інтересів. Юнаки та дівчата постійно стоять перед вибором, у зв'язку з чим перебувають у стресовому стані.

У відповідності з предметом нашого дослідження виокремимо низку протиріч, які є актуальними для особистості юнака і які можуть стати підґрунтям для розвитку конфліктності та прояву конфліктної поведінки в юнацькому віці:

– пред'явлення до дорослих підвищених вимог при поблажливому ставленні до їх особистого недотримання;

– співіснування у вчинках та свідомості юнаків принциповості у великому та безпринципності у малому;

– емоційно завищене переживання особистих невдач, що гіпертрофуються у переживанні горя, нещастя і штовхають юнаків до необдуманих вчинків;

– порушення рівноваги у відносинах з дорослими, неприйняття їх вимог, протест проти їх нав'язуваної волі. відстоювання своєї точки зору;

– групові виступи – протести, що часто виникають як наслідок відповіді на різного роду заборони з боку дорослого (наприклад. вчителя, викладача). У навчальному середовищі це може проявлятися у формі різних реакцій студента або старшокласника: висловлювання своєї оцінки літературним персонажам; сперечання з викладачем щодо змісту матеріалу предмета; протест проти нецікавого викладання; вказування на помилки викладача у змісті та методиці свого предмета.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми конфліктної поведінки особистості в юнацькому віці дозволив обґрунтувати ряд положень, що знайшли своє відображення у наступних висновках:

1. Велика кількість конфліктів, в яких особистість реалізує домінуючі вікові потреби у досягненні, самовираженні, самореалізації, суперництві, відстоюванні власних цінностей і позицій, – є актуальною ситуацією розвитку в юнацькому віці. Прояви конфліктності у середовищі юнаків стали невід’ємною складовою процесів повсякденного життя, здебільшого пов’язаних із вирішенням актуальних задач і задоволенням потреб їх життєдіяльності. Психологічним підґрунтям загострення міжособистісних стосунків в юнацькому віці, і як наслідок, прояву конфліктної поведінки у юнаків, виступає нова соціальна ситуація розвитку, яка детермінує зміни індивідуальних особливостей їх особистості.

2. Під конфліктною поведінкою розуміють такий стиль поведінки особистості, який детермінує виникнення конфліктів. Конфліктна поведінка особистості виступає протиборством кількох сторін, яке виражене в таких поведінкових реакціях, які оточуючі оцінюють як відкритий конфлікт. В якості основних форм конфліктної поведінки виступають різні форми агресивної поведінки особистості (вербальна, фізична, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість та ін.).

3. Під конфліктністю розуміється інтегральна властивість особистості, яка відображає готовність до її конфліктної взаємодії, а також визначається частотою вступу у конфлікти і особливостями когнітивних, емоційних і поведінкових реакцій на них. Таку готовність до конфліктної взаємодії можна розглядати як властивість, яка визначається взаємодією соціальних (соціальне оточення, умови життєдіяльності, загальний рівень культури та ін.), соціально-психологічних (цінності, ставлення до інших, соціальні установки та ін.) та психологічних (темперамент, рівень домагань, емоційний стан, акцентуації характеру та ін.) факторів (детермінант).

4. В юнацькому віці конфліктні дії або конфліктна поведінка виступають як засіб досягнення значимої мети, спосіб психологічної розрядки, спосіб задоволення потреб у самореалізації та самоствердженні. Зростання тиску з боку соціуму (дорослих) в юнацькому віці та відсутність адекватних каналів для самореалізації сприяють не тільки створенню конфліктних ситуацій, але й сприяють формуванню особистісної конфліктності, тобто таких рис характеру у молодих людей (запальність, дратівливість, невміння стримувати себе та ін.), які визначають готовність їх до конфліктної взаємодії з іншими. Конфліктна поведінка в юнацькому віці стає одним з найпоширеніших, а для багатьох юнаків найзручнішим способом вирішення проблем, що виникають у складних життєвих ситуаціях.

РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТІСНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ЮНАКІВ

2.1. Етапи та методи дослідження детермінант прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки

Реалізацію дослідницької програми з вивчення особливостей особистісної детермінації прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки було здійснено з урахуванням нормативів і вимог щодо планування, організації і проведення науково-психологічного дослідження. У відповідності з планом і програмою емпіричного дослідження було обґрунтовано комплекс дослідницьких засобів (методів та методик) та методів кількісного (статистичного) аналізу отриманих даних. Отож, розглянемо основні етапи науково-психологічного дослідження.

Перший етап дослідження передбачав вивчення взаємозалежності між рівнем конфліктності юнаків та особливостями вираженості їх особистісних властивостей. В рамках даного етапу емпіричного дослідження перевірялась гіпотеза про детермінуючий характер впливу особистісних властивостей юнаків на ступінь прояву їх особистісної конфліктності.

З цією метою було сформовано комплекс психодіагностичних засобів, у який увійшли стандартизовані методики вимірювання особистісних властивостей юнаків та показників їх особистісної конфліктності:

- Фрайбургський багатofакторний особистісний опитувальник (FPI) [54];
- тест «Самооцінка рівня конфліктності особистості» В. Ряховського [64].

З формальної точки зору перевірялась гіпотеза про характер відмінностей кількісних показників (середніх значень) вираженості конфліктності у юнаків на різних рівнях вираженості (низький, середній, високий) їх особистісних властивостей. З метою перевірки гіпотези було використано математичні методи:

1) метод порівняння середніх значень (для порівняння кількісних показників (середніх значень) конфліктності юнаків на різних рівнях вираженості їх особистісних властивостей) [11];

1) метод Джонкхієра-Терпстра (для виявлення характеру взаємозалежності між рівнем конфліктності юнаків і особливостями вираженості їх особистісних властивостей) [11].

Другий етап дослідження передбачав виявлення найбільш прогностичних особистісних детермінант прояву різних типів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях. З цією метою було сформовано комплекс психодіагностичних засобів, у який увійшли стандартизовані методики вимірювання особистісних властивостей юнаків та типів їх поведінки в конфліктних ситуаціях:

- Фрайбургський багатofакторний особистісний опитувальник (FPI) [54];
- методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса, адаптація Н. Грішиної [54].

В рамках даного етапу емпіричного дослідження перевірялась гіпотеза про детермінованість кожного типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях характером та ступенем вираженості їх особистісних властивостей. З цією метою було використано метод множинного регресійного аналізу. Процедура аналізу було здійснено за допомогою зворотного покрокового методу [42].

Формально множинний регресійний аналіз призначений для вивчення взаємозв'язку однієї «залежної» змінної з кількома «незалежними» змінними. Зазвичай цей метод використовується для вивчення можливості передбачення деякого результату за попередньо виміряними характеристиками. В нашому дослідженні «залежною» змінною виступав тип поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, а «незалежними» змінними – ступінь вираженості їх особистісних властивостей.

Третій етап дослідження передбачав розробку та апробацію спеціальної психотренінгової програми формування конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях. Важливим завданням, яке вирішувались на даному етапі дослідження, стало вивчення психологічних умов подолання конфліктності та розвитку конструктивних особистісних властивостей юнаків, а також формування конструктивних способів їх поведінки у конфліктних ситуаціях.

З цією метою було застосовано різні форми, методи та прийоми психотренінгової роботи з юнаками, спрямованими на розвиток їх уявлень про конструктивні способи вирішення конфліктів, а також на оволодіння навичками конструктивної взаємодії та поведінки в конфліктних ситуаціях.

Якісний та кількісний склад вибірки досліджуваних, які брали участь у проведенні формувального етапу, було сформовано за рахунок юнаків, у яких за результатами констатувального етапу дослідження було виявлено високий ступінь особистісної конфліктності, а також високий рівень вираженості неконструктивних і низький рівень вираженості конструктивних типів поведінки у конфліктних ситуаціях.

Таким чином, з поміж 92 учнів старших класів було відібрано 20 школярів, які в подальшому випадковим способом були розподілені в експериментальну та контрольну групи по 10 осіб у кожній.

Обґрунтування ефективності психотренінгової програми з формування конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях було здійснено за допомогою методу порівняння середніх значень і методу Вілкоксона [42]. З його допомогою визначався ступінь достовірності змін у кількісних показниках (середніх значеннях) вираженості особистісної конфліктності та особистісних властивостей у юнаків експериментальної і контрольної груп до та після проведення формувальних заходів.

Статистичний аналіз з використанням визначеного комплексу методів було проведено за допомогою комп'ютерного пакету програм SPSS for Windows (версія 19).

В ході емпіричного дослідження було використано комплекс методів і психодіагностичних методик, які реалізують психометричний підхід до вивчення проблеми детермінант прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки. Дано їм стисло характеристику.

Фрайбурзький багатофакторний особистісний питальник (FPI).

Питальник призначений для діагностики станів і властивостей особистості, які мають першорядне значення для процесу соціальної адаптації та регулювання

поведінки. FPI містить 12 шкал, які дозволяють діагностувати у досліджуваних низку особистісних властивостей: невротичність, спонтанну агресивність, депресивність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, реактивну агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсію-інтроверсію, емоційну лабільність, маскуліність-фемінність. Загальна кількість питань в питальнику – 114.

Інтерпретація шкал Фрайбурзького багатофакторного особистісного питальника.

Шкала I (невротичність) характеризує рівень невротизації особистості. Високі оцінки відповідають вираженому невротичному синдрому астеничного типу із психосоматичними порушеннями.

Шкала II (спонтанна агресивність) дозволяє виявити та оцінити психопатизацію інтротенсивного типу. Високі оцінки свідчать про підвищений рівень психопатизації, що створює передумови для імпульсивної поведінки.

Шкала III (депресивність) дає можливість діагностувати ознаки, характерні для психопатологічного депресивного синдрому. Високі оцінки за шкалою відповідають наявності цих ознак в емоційному стані, у поведінці, у відношенні до себе та до соціального середовища.

Шкала IV (дратівливість) дозволяє судити про емоційну стійкість. Високі оцінки свідчать про нестійкий емоційний стан зі схильністю до афективного реагування.

Шкала V (товариськість) характеризує як потенційні можливості, так і реальні прояви соціальної активності. Високі оцінки дозволяють говорити про наявність вираженої потреби у спілкуванні та постійної готовності до задоволення цієї потреби.

Шкала VI (врівноваженість) відображає стійкість до стресу. Високі оцінки свідчать про хорошу захищеність до впливу стрес-факторів нормальних життєвих ситуацій, що базується на впевненості в собі, оптимістичності та активності.

Шкала VII (реактивна агресивність) має на меті виявити наявність ознак психопатизації екстратенсивного типу. Високі оцінки свідчать про високий рівень

психопатизації, що характеризується агресивним ставленням до соціального оточення та вираженим прагненням до домінування.

Шкала VIII (сором'язливість) відображає схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, що протікає за пасивно-оборонним типом. Високі оцінки за шкалою відображають наявність тривожності, скутості, невпевненості, наслідком чого є труднощі у соціальних контактах.

Шкала IX (відкритість) дозволяє визначати ставлення до соціального оточення та рівень самокритичності. Високі оцінки свідчать про прагнення довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими людьми за високого рівня самокритичності. Оцінки за цією шкалою можуть тією чи іншою мірою сприяти аналізу широті відповідей обстежуваного під час роботи з цим питальником, що відповідає шкалам брехні інших опитувальників.

Шкала X (екстраверсія-інтроверсія). Високі оцінки шкали відповідають вираженій екстравертованості, а низькі оцінки – вираженій інтровертованості особистості.

Шкала XI (емоційна лабільність). Високі оцінки вказують на нестійкість емоційного стану, що проявляється у частих коливаннях настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції. Низькі оцінки можуть характеризувати як високу стабільність емоційного стану, так і хороше вміння володіти собою.

Шкала XII (маскулінність-фемінність). Високі оцінки свідчать про перебіг психічної діяльності переважно за чоловічим типом, низькі – за жіночим.

Інтерпретація показників вираженості властивостей особистості.

Шкала «Невротичність». Найбільш загальними особливостями осіб з високими оцінками за шкалою «невротичність» є висока тривожність, збудливість у поєднанні з швидкою виснажливістю. Ці особливості ріднять їх з особами зі слабким типом нервової системи.

У разі високих значень шкали «невротичність», як і у разі чутливого типу нервової системи, провідною особливістю є зниження порогів збудливості, підвищена чутливість. Внаслідок цього несуттєві та індиферентні подразники

легко викликають спалахи подразнення та збудження. Зазвичай ті функції, які відзначаються підвищеною збудливістю, характеризуються підвищеною виснаженістю та стомлюваністю. Тому підвищена збудливість осіб із високими значеннями шкали «невротичність», так само як і осіб зі слабким типом нервової системи, поєднується з підвищеною виснаженістю, що проявляється у швидкому згасанні спалахів збудження.

Для осіб з низькими оцінками за фактором «невротичність» характерні спокій, невимушеність, емоційна зрілість, об'єктивність в оцінці себе та інших людей, постійність у планах та уподобаннях. Вони активні, діяльні, ініціативні, честолюбні, схильні до суперництва та змагання. Їх характеризує серйозність і реалістичність, хороше розуміння дійсності, висока вимогливість до себе. Вони не приховують від себе власних недоліків і промахів, не засмучуються через дрібниці, почуваються добре пристосованими, охоче підкоряються груповим нормам.

Шкала «Спонтанна агресивність». Високі оцінки за шкалою «спонтанна агресивність» свідчать про відсутність соціальної конформності, помірний самоконтроль та імпульсивність. Очевидно, це пов'язано з недостатньою соціалізацією потягів, невмінням або небажанням стримувати або відстрочувати задоволення своїх бажань. У цих осіб сильно виражений потяг до гострих афективних переживань, за відсутності яких переважає нудьга. Потреба у стимуляції та збуджуючих ситуаціях робить нестерпною будь-яку затримку.

Вони прагнуть задовольнити свої бажання відразу ж у поведінці, серйозно не замислюючись про наслідки своїх вчинків, діють імпульсивно і непродумано. Тому вони не мають користі зі свого негативного досвіду, у них неодноразово виникають труднощі одного і того ж характеру.

При поверхневих контактах вони здатні справити на оточуючих позитивне (сприятливе) враження завдяки свободі від обмежень, розкутості та впевненості у собі. Вони балакучі, охоче беруть участь у колективних заходах, жваво відгукуються будь-які події (події, заходи тощо), знаходять новизну, інтерес навіть у повсякденних дрібних справах. Однак відсутність стриманості та

розважливості може призвести до різних ексцесів (пияцтва, ледарства, зневаги своїми обов'язками), що не може не відштовхувати оточуючих.

Низькі оцінки за шкалою «спонтанна агресивність» свідчать про підвищену ідентифікацію із соціальними вимогами, конформність, стриманість, поступливість, обережність поведінки, можливо, про звуження кола інтересів та послаблення потягів. Таким особам все видається нудним і нецікавим, їм все байдуже і набридливе. Вони не бачать нічого привабливого в подіях, що захоплюють оточуючих, своїх захоплень теж не мають. Змін не люблять, до нового ставляться обережно, з упередженням, більше цінують обов'язковість, ніж талант чи обдарованість.

Шкала «Депресивність». Високі оцінки за шкалою «депресивність» характерні для осіб зі зниженим фоном настрою. Занурені у власні переживання, вони викликають неприязнь, роздратування у оточуючих. Їх можуть вважати зарозумілими, недоступними, що уникають спілкування через надмірну зарозумілість. Однак за зовнішнім фасадом похмурості ховається сенситивність, чуйність, душевна чутливість, постійна готовність до самопожертвування. У тісному колі близьких друзів вони втрачають скутість і відчуженість, оживають, стають веселими, балакучими, навіть жартівниками та гумористами. У справах їх характеризує старанність, сумлінність, обов'язковість у поєднанні з конформністю та нерішучістю, нездатністю прийняти рішення без вагань та невпевненості. Будь-яка діяльність для них важка, неприємна, протікає з почуттям надмірного психічного напруження, швидко втомлює, викликає відчуття повного безсилля та виснаження.

Особливо чутливі вони до інтелектуального навантаження. Від них важко досягти тривалої інтелектуальної напруги. Швидко втомлюючись, вони втрачають довільність управління психічними процесами, скаржаться на загальне почуття важкості, лінощів, порожнечі в голові, що переходить у загальмованість.

Тут, мабуть, дається ознаки загальна психомоторна загальмованість, що супроводжує зниження настрою і проявляється також у сповільненості мови і мислення. Їм часто дорікають за повільність, неоперативність, відсутність

наполегливості та рішучості. Найчастіше вони не здатні до тривалого вольового зусилля, легко губляться, впадають у відчай. У зробленому бачать лише промахи та помилки, а в майбутньому – непереборні труднощі. Особливо болісно вони переживають реальні неприємності, не можуть викинути їх із голови, знову і знову звинувачують себе «в усіх смертних гріхах». Події минулого і справжнього життя, незалежно від їхнього справжнього змісту, викликають докори совісті, гнітюче передчуття бід та нещастя.

Низькі оцінки за шкалою «депресивність» відображають природну життєрадісність, енергійність і підприємливість. Випробувані цієї групи характеризуються різноманітністю, багатством, гнучкістю та багатосторонністю психіки, невимушеністю у міжособистісних відносинах, впевненістю у своїх силах, успішністю у виконанні різних видів діяльності, що вимагають активності, ентузіазму та рішучості. Однак відсутність скутості та нестача контролю над своїми імпульсами можуть призвести до невиконання обіцянок, непослідовності, безтурботності, що призводить до втрати довіри та образ з боку друзів.

Шкала «Дратівливість». Високі оцінки за шкалою «дратівливість» свідчать про погану саморегуляцію психічних станів, непристосованість до роботи, що вимагає певного напруження, більш високого рівня контролю над діями, вольових зусиль, концентрації, зібраності. Ситуації з високим ступенем невизначеності переносять погано, розцінюючи їх як такі, які важко подолати. Легко губляться, впадають у відчай. Гостро переживаючи свій неуспіх, можуть поряд із самозвинувачувальними реакціями демонструвати ворожість до оточуючих. Конфліктна поведінка найчастіше обирається формою захисту від травмуючих особистісних переживань. Риси демонстративності можуть поєднуватись із прагненням до відходу з кола широких соціальних контактів.

Особи з високими оцінками за шкалою «дратівливість» схильні до непостійності, ухиляються від виконання своїх обов'язків, ігнорують загальновизнані правила, не докладають зусиль за дотриманням суспільних вимог та культурних норм, зневажливо ставляться до моральних цінностей, заради власної вигоди здатні на нечесність та брехню. Високі оцінки за шкалою

«дратівливість» більш характерні для осіб із стійким колом невротичних реакцій, але можуть виявлятися й у асоціальних психопатів та правопорушників.

Для осіб із низькими значеннями шкали «дратівливість» характерні такі риси, як почуття відповідальності, сумлінність, стійкість моральних принципів. У своїй поведінці вони керуються почуттям обов'язку, суворо дотримуються етичних стандартів, завжди прагнуть виконання соціальних вимог. Ці особи глибоко порядні не тому, що стежать за своєю поведінкою, а через внутрішні стандарти та вимогливість до себе. Вони з повагою ставляться до моральних норм, точні та акуратні у справах, у всьому люблять порядок, поважають закони, на нечесні вчинки не йдуть, навіть якщо це не загрожує жодними наслідками. Висока сумлінність зазвичай поєднується з високим контролем та прагненням до утвердження загальнолюдських цінностей. Низькі оцінки шкали «дратівливість» позитивно корелюють з успішністю навчання та рівнем досягнень у соціальній сфері.

Шкала «Товариськість». Для високих значень шкали «товариськість» характерні різноманітність, багатство і яскравість емоційних проявів, природність і невимушеність поведінки, готовність до співпраці, чуйне, уважне ставлення до людей, доброта та м'якосердість. Такі особи товариські, мають багато близьких друзів, а в дружбі дбайливі, чуйні, теплі у стосунках, завжди виявляють живу участь у долі своїх товаришів, знають про їх переживання, радощі та турботи. Самі переживають і радіють разом з ними, активно допомагають оточуючим, беруть активну участь у їхньому особистому житті. Вони мають широке коло друзів, знайомих, легко сходяться з людьми. До них тягнуться, в їхньому суспільстві всі почуваються затишно та спокійно. Самі вони краще почуваються на людях, на самоті сумують, шукають товариства, охоче беруть участь у всіх групових заходах, люблять працювати і відпочивати у колективі.

Для низьких значень шкали «товариськість» характерні такі риси як холодність, формальність міжособистісних відносин. Особи з низькими оцінками за шкалою «товариськість» уникають близькості, життям інших не цікавляться, підтримують лише зовнішні форми відносин. Суспільство людей і товариство їх

не приваблюють, вони люблять самоту, а контактами та активним спілкуванням не переймаються, вважають за краще «спілкуватися» з книгами та речами. З власної ініціативи не спілкуються ні з ким, окрім найближчих родичів.

Шкала «Врівноваженість». Високі оцінки за шкалою «врівноваженість» свідчать про відсутність внутрішньої напруженості, свободу від конфліктів, задоволеність собою та своїми успіхами, готовність дотримуватися норм і вимог.

Низькі оцінки за шкалою «врівноваженість» вказують на стан дезадаптації, тривожність, втрату контролю над потягами, виражену дезорганізацію поведінки. У таких випадках у відвертих розповідях про себе переважають скарги на безсоння, хронічну втому і виснаженість, власну неповноцінність і непристосованість, безпорадність, занепад сил, неможливість зосередитися, розібратися у власних переживаннях, часто домінує почуття нестерпної самотності. Такі люди характеризуються оточуючими як конфліктні, уперті, відгороджені та невпорядковані у поведінці. Нестача конформності та дисципліни є найбільш типовою зовнішньою характеристикою їхньої поведінки.

Шкала «Реактивна агресивність». Високі оцінки за шкалою «реактивна агресивність» є свідченням моральної неповноцінності, відсутності найвищих соціальних почуттів. Почуття гордості, обов'язку, кохання, сорому для таких людей – це порожні слова. Вони байдужі до похвали та покарань, нехтують обов'язками та морально-етичними нормами. При зниженні духовних інтересів вітальні (природні) потяги виступають на перший план. Таких осіб відрізняє велика любов до чуттєвих насолод та задоволень. Потяг до насолод і гострих відчуттів сильніша за будь-які затримки та обмеження. Вони прагнуть негайного, невідкладного задоволення своїх бажань, не зважаючи на обставини і бажання оточуючих. Критику та зауваження на свою адресу сприймають як зазіхання на особисту свободу. Зазнають ворожих почуттів стосовно тих осіб, які хоч якоюсь мірою намагаються керувати їхньою поведінкою, змушують їх триматися в соціально допустимих рамках.

Незважаючи на бурхливі афекти при виникненні бажань та виражену активність в отриманні задоволення, їх бажання нестійкі. Швидко настає

пересичення з почуттям нудьги та роздратування. Раніше, будучи готовими на все для задоволення своєї пристрасті, вони раптом стають холодними або жорстокими. Їм приносить особливу насолоду показувати свою владу, змушувати мучитися близьких людей, прихильності яких вони ще зовсім недавно так посилено домагалися. Крайній егоїзм і себелюбство визначають усі їхні вчинки та поведінку. Щоб задовольнити власні бажання і честолюбство, вони готові витратити багато сил і енергії, але не вважають за необхідне виконувати свої зобов'язання перед іншими людьми.

Низькі оцінки за шкалою «реактивна агресивність» свідчать про підвищену ідентифікацію із соціальними нормами, про конформність, поступливість, скромність, залежність, можливо вузькість кола інтересів. Особи з низькими оцінками за цією шкалою малоактивні, скуті, боязкі, м'які, задовольняються вже доступним і наявним. У діяльності їм не вистачає наполегливості та завзятості, особливо у досягненні суто особистих цілей. Вони покірні, поступливі, занадто легко погоджуються з владою та авторитетом, завжди готові вислухати та прийняти пораду від старшої чи досвідченої особи, власна активність діяльності у них недостатня.

Шкала «Сором'язливість». Високі оцінки за цією шкалою свідчать про нерішучість та невпевненість у собі. Такі особи найбільше бояться, уникають ризикованих ситуацій, несподівані події зустрічають із занепокоєнням, від будь-яких змін чекають лише неприємностей. При необхідності прийняти рішення або надмірно вагаються, або довго відтягують і не приступають до його виконання. Фаза боротьби мотивів та коливань затягнута до неможливості перейти до вирішення. У спілкуванні вони сором'язливі, скуті, намагаються особливо не виділятися, перебувати в тіні і ні в що не втручатися. Великих компаній уникають, широкому спілкуванню воліють вузьке коло старих, перевірених друзів.

Особи, які мають низькі оцінки за шкалою «сором'язливість», сміливі, рішучі, схильні до ризику, не розгублюються при зіткненні з незнайомими речами та обставинами. Рішення приймають швидко і негайно приступають до їх

здійснення, не вміють терпляче чекати, не переносять відтяжок та коливань, невизначеності, двоїстості та амбівалентності. У колективі тримаються вільно, незалежно, навіть дещо нахабно, дозволяють собі вільності, люблять у все втручатися, завжди бути на виду. Низькі оцінки за шкалою «сором'язливість» виявляються в осіб, професія яких пов'язана з ризиком (каскадери, акробати, льотчики, автогонщики, пожежники тощо).

Шкала «Відкритість». Ця шкала дозволяє оцінити достовірність результатів та певною мірою коригувати висновок. Прийнято вважати, що якщо випробуваний набирає за цією шкалою від 8 до 10 балів (первинні показники), цей результат свідчить про його адекватну реакцію на процедуру випробування, готовність відповідати з мінімальними суб'єктивними спотвореннями.

Шкала «Екстраверсія-інтроверсія». Високі оцінки за цією шкалою характерні для осіб екстравертованих, активних, честолюбних, які прагнуть суспільного (громадського) визнання, лідерства, які не соромляться, коли на них звертають увагу, не відчують труднощів у спілкуванні, у встановленні контактів, які охоче беруть на себе головні ролі у відносинах з оточуючими. Ці особи мають велику соціальну спритність, живу мову, високу активність, вміло оцінюють взаємовідносини в колективі і вміють використовувати інших людей для досягнення своїх власних цілей. Вони надають великого значення соціальному успіху, всіма способами домагаються суспільного визнання своїх особистих заслуг, чим можуть викликати невдоволення тих людей, з якими їм доводиться мати справу.

Низькі оцінки за шкалою «екстраверсія-інтроверсія» свідчать про утруднення в контактах, прагнення до видів діяльності, не пов'язаних із широким спілкуванням. Інтровертовані суб'єкти у ситуаціях вимушеного спілкування легко втрачають душевну рівновагу. Можливо, тому вони намагаються зберігати дистанцію у взаєминах. Однак вони не афектуються у своїй відчуженості, просто намагаються триматися в тіні, ні в що не втручаючись і не нав'язуючи свою думку. Притворство та інтриги їм не властиві, вони з повагою ставляться до прав інших, цінують індивідуальність та своєрідність у людях, вважають, що кожен

має право на власну точку зору. Велику увагу вони приділяють роботі, бачать у цьому сенс життя, цінують професіоналізм та майстерність, розглядають добре виконану роботу як особисту нагороду.

Шкала «Емоційна лабільність». Високі оцінки за шкалою «емоційна лабільність» свідчать про тонку духовну організацію, чутливість, ранимість, артистичність, художнє сприйняття навколишнього. Особи з високими оцінками за цією шкалою не переносять брутальних слів, брутальних людей і грубої поведінки. Реальне життя легко ранив їх. Вони м'які, фемінні, занурені у фантазії, вірші та музику; «тваринні» потреби їх не цікавлять. У поведінці вони чемні, ввічливі і делікатні, намагаються не завдавати незручності іншим людям. Високі оцінки за шкалою «емоційна лабільність» можуть бути пов'язані зі станом дезадаптації, тривожністю, втратою контролю за потягами, вираженою дезорганізацією поведінки.

Низькі оцінки за шкалою «емоційна лабільність» зустрічаються в осіб емоційно зрілих, не схильних до фантазій, що мислять тверезо та реалістично. Їхні інтереси вузькі та однотипні, духовні цінності їх не цікавлять, мистецтво не захоплює, наука здається нудною, надмірно абстрактною та відірваною від життя. У поведінці вони керуються надійними, реально відчутними цінностями, без особистої вигоди нічого не роблять. Успіхи інших людей та власні оцінюють за матеріальним достатком і службовим становищем. Хоча у спілкуванні їм не вистачає делікатності та тактовності, вони користуються симпатією, повагою у людей, їх грубість і різкість часто не ображає, а притягує до себе людей, у ній бачать не прояви озлобленості, а прямоту та відвертість. Їм властива відсутність внутрішньої напруженості, свобода від конфліктів, задоволеність собою та своїми успіхами, готовність дотримуватися норм та вимог.

Шкала «Маскулінність-фемінність». Високі оцінки за цією шкалою свідчать про сміливість, заповзятливість, прагнення до самоствердження, схильність до ризику, до швидких, рішучих дій без достатнього їх обмірковування та обґрунтування. Інтереси таких людей вузькі і практичні, міркування характеризуються тверезістю та реалістичністю, у поведінці їм бракує

оригінальності та своєрідності. Вони намагаються уникати складних, заплутаних ситуацій, нехтують відтінками та півтонами. Погано розуміються на справжніх мотивах своєї та чужої поведінки, поблажливо ставляться до своїх слабкостей, не схильні до рефлексії та самоаналізу, люблять чуттєві задоволення, вірять у силу, а не в мистецтво.

Особи з низькими оцінками за шкалою «маскулінність-фемінність» чутливі, схильні до хвилювань, м'які, поступливі, скромні у поведінці, але не в самооцінці. У них широкі, різноманітні, слабо диференційовані інтереси, розвинена уява, потяг до фантазування та естетичних занять. Вони виявляють зацікавленість у філософських, морально-етичних та світоглядних проблемах і часом демонструють надмірне занепокоєння особистими проблемами, схильність до самоаналізу та самокритики. Ця зануреність в особисті проблеми та переживання не є ні невротичною, ні інфантильною. Вони мають підвищений інтерес до людей і нюансів міжособистісних відносин, їм доступне розуміння рушійних сил людської поведінки. У поведінці їм не вистачає сміливості, рішучості та наполегливості. Вони уникають суперництва, легко поступаються, приймають допомогу та підтримку. Вони здатні точно відчувати інших, вміють емоційно викладати свої думки, зацікавлювати інших людей своїми проблемами, м'яко, без натиску, схилити їх на свій бік.

Тест «Самооцінка рівня конфліктності особистості» В. Ряховського.

Тест призначений для вимірювання рівня конфліктності особистості. Стимульний матеріал тесту представлений у вигляді 14 запитань, на які досліджуваному пропонується відповісти, вибравши один з трьох варіантів відповіді. Підрахунок показників вираженості конфліктності відбувається на основі переведення сумарної кількості балів, набраної досліджуваним, у рівні розвитку конфліктності.

Інтерпретація показників вираженості рівня конфліктності випробуваного відбувається на основі наступної шкали (градації): сумарна кількість балів (14 – 17) відповідає дуже низькому рівню розвитку конфліктності; сумарна кількість балів (18 – 20) відповідає низькому рівню розвитку конфліктності; сумарна

кількість балів (21 – 23) відповідає рівню розвитку конфліктності нижче середнього; сумарна кількість балів (24 – 26) відповідає рівню розвитку конфліктності трохи нижче середнього; сумарна кількість балів (27 – 29) відповідає середньому рівню розвитку конфліктності; сумарна кількість балів (30 – 32) відповідає рівню розвитку конфліктності трохи вище середнього; сумарна кількість балів (33 – 35) відповідає рівню розвитку конфліктності вище середнього; сумарна кількість балів (36 – 38) відповідає високому рівню розвитку конфліктності; сумарна кількість балів (39 – 40) відповідає дуже високому рівню розвитку конфліктності.

Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса, адаптація Н. Грішиної.

Методика призначена для визначення переважаючого типу (способу) поведінки людини в конфліктних ситуаціях. Для опису типів поведінки людей у конфліктах (точніше, у конфлікті інтересів) К. Томас вважає застосовною двовимірну модель регулювання конфліктів, основними в якій є кооперація, пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених у ситуацію, та напористість (наполегливість), для якої характерний акцент на власних інтересах.

Автором методики виділено п'ять способів регулювання конфліктів, визначених відповідно до двох основних вимірів (кооперація і напористість):

Змагання (конкуренція) – прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому.

Пристосування – принесення в жертву своїх інтересів заради іншого.

Компроміс – угода на основі взаємних поступок; пропозиція варіанту, що знімає суперечність.

Уникнення – відсутність прагнення кооперації та відсутність тенденції до досягнення власних цілей.

Співпраця – учасники ситуації приходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Автор методики вважає, що при уникненні конфлікту жодна зі сторін не досягає успіху; при конкуренції, пристосуванні і компромісі або один з учасників

виявляється у виграші, а інший програє, або вони обидва програють, оскільки йдуть на компромісні поступки; при співпраці обидві сторони виявляються у виграші. У своєму питальнику з виявлення типових форм поведінки К. Томас описує кожен із п'яти перерахованих можливих варіантів 12 судженнями про поведінку індивіда у конфліктній ситуації.

У різних поєднаннях судження згруповані в 30 пар, у кожній з яких випробуваному пропонується вибрати те з них, яке є типовим для тієї чи іншої характеристики поведінки. Відповіді на питання заносяться до спеціального бланку.

У ключі питальника кожна відповідь дає уявлення про кількісне вираження суперництва, співробітництва, компромісу, уникнення та пристосування. Якщо відповідь збігається із зазначеним у ключі, їй присвоюється значення 1, якщо не збігається, то присвоюється значення 0. Кількість балів, набраних випробуваним за кожною шкалою, дає уявлення про вираженість у нього тенденції до прояву відповідних форм поведінки у конфліктних ситуаціях.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження детермінант прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки

Узагальнення результатів теоретичного аналізу проблеми детермінації прояву конфліктності та конфліктної поведінки особистості в юнацькому віці, здійсненого у першому розділі магістерської роботи, дозволило нам виокремити емпіричні показники випробуваних, необхідні для дослідження особистісних детермінант конфліктної поведінки:

- ступінь вираженості особистісної конфліктності;
- ступінь вираженості особистісних властивостей (спонтанна агресивність, невротичність, депресивність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсія-інтроверсія, емоційна лабільність, маскуліність-фемінність);
- тип поведінки у конфліктних ситуаціях (конкуренція, пристосування, компроміс, уникнення, співробітництво).

У відповідності з метою дослідження було визначено основні його завдання:

1. В рамках **першого етапу** дослідження вивчалась взаємозалежність між рівнем конфліктності юнаків та особливостями вираженості їх особистісних властивостей (характеристик).

2. В рамках **другого етапу** дослідження виявлялись найбільш прогностичні особистісні детермінанти прояву різних типів поведінки юнаків у конфліктних ситуаціях.

Отже, перейдемо до аналізу та змістової інтерпретації результатів, отриманих на першому та другому етапах емпіричного дослідження.

За результатами проведення **першого етапу** емпіричного дослідження було виявлено ряд важливих закономірностей. Зокрема, виявлено достовірний характер відмінностей у кількісних показниках (середніх значеннях) вираженості конфліктності юнаків залежно від ступеня вираженості їх особистісних властивостей (див. Табл. 2.1. та Додаток А).

Аналіз результатів, представлених в таблиці 2.1., дозволяє виокремити у випробуваних низку особистісних властивостей, у відношенні яких було підтверджено достовірний характер відмінностей у середніх значеннях вираженості конфліктності: *авторитарний* ($p \leq 0,001$), *егоїстичний* ($p \leq 0,001$), *агресивний* ($p \leq 0,001$), *підозрілий* ($p \leq 0,001$), *керований* ($p \leq 0,001$), *залежний* ($p \leq 0,001$), *доброзичливий* ($p \leq 0,001$).

Таблиця 2.1.

Відмінності середніх значень вираженості конфліктності юнаків залежно від ступеня вираженості їх особистісних властивостей

Особистісні властивості	Ступінь вираженості особистісних властивостей			Значення ймовірності (p)
	низький	середній	високий	
спонтанна агресивність	3,72	6,36	8,24	0,000
невротичність	3,84	6,15	7,09	0,000
депресивність	4,47	4,60	4,71	0,879
дратівливість	3,74	4,92	7,49	0,000
товариськість	6,53	3,87	2,16	0,000
врівноваженість	6,75	3,14	1,98	0,000
реактивна агресивність	3,64	6,72	8,69	0,000
сором'язливість	5,68	6,07	6,11	0,638
відкритість	7,44	5,13	3,68	0,000
екстраверсія-інтроверсія	5,06	4,78	4,67	0,347
емоційна лабільність	4,78	6,43	7,82	0,000
маскулінність-фемінність	4,64	5,19	6,08	0,028

Якщо прослідкувати характер виявлених тенденцій (трендів) у розподілі середніх значень конфліктності у юнаків на різних рівнях вираженості їх особистісних властивостей, то стає очевидним, що достовірний лінійний тренд до зростання середніх значень конфліктності спостерігається у відношенні

спонтанної агресивності ($p \leq 0,001$), невротичності ($p \leq 0,001$), дратівливості ($p \leq 0,001$), реактивної агресивності ($p \leq 0,001$), емоційної лабільності ($p \leq 0,001$) і маскулінності-фемінності ($p \leq 0,05$). Натомість, у відношенні товарищкості ($p \leq 0,001$), врівноваженості ($p \leq 0,001$) і відкритості ($p \leq 0,001$) спостерігається достовірний лінійний тренд до зниження середніх значень їх конфліктності. Щодо таких особистісних властивостей випробуваних, як депресивність ($p > 0,05$), сором'язливість ($p > 0,05$) і екстраверсія-інтроверсія ($p > 0,05$), то у відношенні них не підтверджено достовірних трендів зміни кількісних показників (середніх значень) конфліктності. Виходячи з цього, проведемо змістову інтерпретацію виявлених тенденцій.

Враховуючи те, що змістовно *спонтанна агресивність* дозволяє виявити та оцінити психопатизацію інтротенсивного типу, можна стверджувати про високий рівень залежності (детермінованості) конфліктності юнаків від рівня її вираженості. Іншими словами, відсутність соціальної конформності, помірний самоконтроль та імпульсивність юнаків лежать в основі їх високої особистісної конфліктності та конфліктної поведінки.

Аналогічний характер залежності виявлено у відношенні особистісної властивості *невротичність*. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що висока тривожність, збудливість у поєднанні з швидкою виснажливістю виступають детермінуючими факторами високої особистісної конфліктності та конфліктної поведінки юнаків.

Такий характер залежності прослідковується і у відношенні особистісної властивості *дратівливість*. Власне, погана саморегуляція психічних станів, непристосованість до роботи у поєднанні з вираженою демонстративністю, схильністю до непостійності, ухилянням від виконання своїх обов'язків, ігноруванням загально визнаних правил, недотриманням суспільних вимог та культурних норм, зневажливим ставленням до моральних цінностей виступають детермінуючими факторами високої особистісної конфліктності та конфліктної поведінки юнаків.

Аналогічний характер залежності виявлено у відношенні особистісної властивості *реактивна агресивність*. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що моральна неповноцінність, відсутність найвищих соціальних почуттів, байдужість до похвали та покарань, нехтування обов'язками та морально-етичними нормами, виражений потяг до насолод і гострих відчуттів, прагнення негайного, невідкладного задоволення своїх бажань виступають детермінуючими факторами високої особистісної конфліктності та конфліктної поведінки юнаків.

Схожий характер залежності прослідковується і у відношенні особистісної властивості *емоційна лабільність*. Власне, виражена дезадаптація, тривожність, втрата контролю за потягами, виражена дезорганізація поведінки у поєднанні з нестійким емоційним станом, що проявляється у частих коливаннях настрою, підвищеною збудливістю, дратівливістю, недостатньо розвиненими механізмами саморегуляції виступають детермінуючими факторами високої особистісної конфліктності та конфліктної поведінки юнаків.

Насамкінець, у відношенні такої особистісної властивості випробуваних, як *маскулінність-фемінність* також простежується значущий тренд до зростання ступеня їх конфліктності. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що виражена сміливість, заповзятливість, прагнення до самоствердження, схильність до ризику, до швидких, рішучих дій без достатнього їх обмірковування та обґрунтування виступають детермінуючими факторами високої особистісної конфліктності та конфліктної поведінки юнаків.

Зворотній характер залежності виявлено у відношенні такої особистісної властивості випробуваних, як *товариськість*. З огляду на табличні дані, можна стверджувати, що відсутність комунікативної потреби (потреби у спілкуванні) та низька готовність до її задоволення у поєднанні з холодністю та формальністю міжособистісних відносин виступають детермінуючими факторами високої особистісної конфліктності та конфліктної поведінки юнаків.

Схожий характер залежності спостерігаємо також у відношенні такої особистісної властивості випробуваних, як *врівноваженість*. Табличні дані

дозволяють стверджувати, що низька стійкість до стресу, погана захищеність від впливу стрес-факторів життєвих ситуацій, що базується на невпевненості в собі та песимістичності у поєднанні з дезадаптивними тенденціями у поведінці, вираженою її дезорганізацією, тривожністю і втратою контролю над потягами виступають детермінуючими факторами високої особистісної конфліктності та конфліктної поведінки юнаків.

Насамкінець, у відношенні такої особистісної властивості випробуваних, як *відкритість* також спостерігаємо зворотній характер взаємозалежності зі ступенем прояву їх особистісної конфліктності та конфліктної поведінки. В даному випадку, можна стверджувати, що особистісна конфліктність та конфліктна поведінка юнаків визначається такими факторами, як відсутність прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими людьми та низький рівень самокритичності.

Таким чином, узагальнення результатів, отриманих на першому етапі емпіричного дослідження, дозволяє нам зробити висновок, що в основі прояву вираженої особистісної конфліктності та конфліктної поведінки юнаків лежить:

- високий рівень їх спонтанної агресивності, невротичності, дратівливості, реактивної агресивності, емоційної лабільності і маскулінності-фемінності;
- низький рівень їх товарищескості, врівноваженості та відкритості.

Перейдемо до аналізу результатів, отриманих в рамках проведення **другого етапу** емпіричного дослідження. Розглянемо найбільш прогностичні чинники прояву різних типів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях.

За результатами реалізації множинного регресійного аналізу було отримано кілька моделей множинної регресії (за кількістю типів поведінки юнаків у конфліктних ситуаціях), і для всіх них було підтверджено достовірний зв'язок коефіцієнта множинної кореляції «залежної» змінної із сукупністю «незалежних» змінних.

Визначення прогностичних чинників для такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «конкуренція», дозволило отримати остаточну модель множинної регресії, коефіцієнт множинної кореляції для якої виявився

статистично значущим ($p \leq 0,001$). Коефіцієнт множинної детермінації виявився високим, регресійна модель пояснює 59% дисперсії залежної змінної «конкуренція», що дає підстави перейти до її змістової інтерпретації.

Так, за результатами множинного регресійного аналізу було виключено шкали (особистісні властивості) *невротичність*, *депресивність*, *дратівливість*, *товариськість*, *врівноваженість*, *реактивну агресивність*, *сором'язливість*, *відкритість*, *екстраверсію-інтроверсію* та *емоційну лабільність*, оскільки їх регресійні коефіцієнти виявилися статистично незначущими ($p > 0,05$).

Це свідчить, що жодна зі шкал (особистісна властивість юнаків), виключених з остаточної моделі множинної регресії, не пов'язана причинно-наслідковою залежністю з таким типом поведінки випробуваних в конфліктних ситуаціях, як «конкуренція». Іншими словами, такі особистісні властивості (характеристики) юнаків, як *невротичність*, *депресивність*, *дратівливість*, *товариськість*, *врівноваженість*, *реактивна агресивність*, *сором'язливість*, *відкритість*, *екстраверсія-інтроверсія* та *емоційна лабільність* не впливають на ступінь вираженості їх прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дозволяють зробити заключення у відношенні вкладу психологічних шкал (особистісні властивості юнаків), відібраних в остаточної моделі множинної регресії.

З огляду на результати остаточної моделі множинної регресії, найбільший вклад у дисперсію залежної змінної «конкуренція» зробила шкала (особистісна властивість) *маскулінність-фемінність* (0,596). Це означає, що *маскулінність-фемінність* в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «конкуренція». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим вищий ступінь вираженості у юнаків будуть мати маскулінні характеристики їх особистості (виражена сміливість, прагнення до самоствердження, заповзятливість, схильність до ризику, до швидких, рішучих дій без достатнього їх обмірковування), тим з вищою ймовірністю вони проявлятимуть прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншим.

Наступною за величиною внеску у детермінацію типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «конкуренція» стала шкала (особистісна властивість) *спонтанна агресивність* (0,264). Це означає, що *спонтанна агресивність* в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «конкуренція». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим вищий ступінь вираженості у юнаків будуть мати характеристики спонтанної агресивності (імпульсивність, відсутність соціальної конформності, помірний самоконтроль), тим з вищою ймовірністю вони проявлятимуть прагнення досягати своїх інтересів на шкоду іншим.

Визначення прогностичних чинників для такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «пристосування» дозволило отримати остаточну модель множинної регресії, коефіцієнт множинної кореляції для якої виявився статистично достовірним ($p \leq 0,001$). Коефіцієнт множинної детермінації виявився високим, регресійна модель пояснює 68,7% дисперсії залежної змінної «пристосування», що дає підстави перейти до її змістової інтерпретації.

Регресійним аналізом було виключено (особистісні властивості) *спонтанну агресивність*, *депресивність*, *дратівливість*, *товариськість*, *врівноваженість*, *реактивну агресивність*, *відкритість*, *екстраверсію-інтроверсію*, *емоційну лабільність* та *маскулінність-фемінність*, оскільки їх регресійні коефіцієнти виявилися статистично незначущими ($p > 0,05$).

Це свідчить, що жодна зі шкал (особистісна властивість юнаків), виключених з остаточної моделі множинної регресії, не пов'язана причинно-наслідковою залежністю з таким типом поведінки випробуваних в конфліктних ситуаціях, як «пристосування». Іншими словами, такі особистісні властивості (характеристики) випробуваних, як *спонтанна агресивність*, *депресивність*, *дратівливість*, *товариськість*, *врівноваженість*, *реактивна агресивність*, *відкритість*, *екстраверсія-інтроверсія*, *емоційна лабільність* та *маскулінність-фемінність* не впливають на ступінь прояву типу їх поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаного з принесенням в жертву власних інтересів заради інших.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дозволяють зробити заключення у відношенні вкладу психологічних шкал (особистісні властивості юнаків), відібраних в остаточну модель множинної регресії.

З огляду на результати остаточної моделі множинної регресії, найбільший вклад у дисперсію залежної змінної «пристосування» зробила шкала (особистісна властивість) *невротичність* (0,478). Це означає, що *невротичність* в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «пристосування». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим вищий ступінь вираженості у юнаків будуть мати характеристики невротичності (висока тривожність та збудливість у поєднанні з швидкою виснажливістю), тим з вищою ймовірністю в конфліктних ситуаціях вони проявлятимуть тип поведінки, пов'язаний з принесенням в жертву власних інтересів заради інших.

Наступною за величиною внеску у детермінацію типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «пристосування» стала шкала (особистісна властивість) *сором'язливість* (0,456). Це означає, що *сором'язливість* в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «пристосування». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим вищий ступінь вираженості у юнаків буде мати схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, тривожність, скутість, невпевненість у собі, нерішучість, занепокоєність при зустрічі з несподіваними подіями, страх перед ризикованими ситуаціями та сором'язливість, тим з вищою ймовірністю в конфліктних ситуаціях вони проявлятимуть тип поведінки, пов'язаний з принесенням в жертву власних інтересів заради інших.

Визначення прогностичних чинників для такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «компроміс» дозволило отримати остаточну модель множинної регресії, коефіцієнт множинної кореляції для якої виявився статистично достовірним ($p \leq 0,001$). Коефіцієнт множинної детермінації виявився

високим, регресійна модель пояснює 52,4% дисперсії залежної змінної «компроміс», що дає підстави перейти до її змістової інтерпретації.

З остаточної моделі множинної регресії аналізом виключено (особистісні властивості) *спонтанну агресивність, невротичність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, реактивну агресивність, сором'язливість, відкритість, емоційну лабільність та маскуліність-фемінність*, оскільки їх регресійні коефіцієнти виявилися статистично незначущими ($p > 0,05$).

Це свідчить, що жодна зі шкал (особистісна властивість юнаків), виключених з остаточної моделі множинної регресії, не пов'язана причинно-наслідковою залежністю з таким типом поведінки випробуваних в конфліктних ситуаціях, як «компроміс». Іншими словами, такі особистісні властивості (характеристики) випробуваних, як *спонтанна агресивність, невротичність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, емоційна лабільність і маскуліність-фемінність* не впливають на ступінь прояву типу їх поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаного з прагненням вирішити проблему ціною взаємних поступок.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дозволяють зробити заключення у відношенні вкладу психологічних шкал (особистісні властивості юнаків), відібраних в остаточної модель множинної регресії.

З огляду на результати остаточної моделі множинної регресії, найбільший вклад у дисперсію залежної змінної «компроміс» зробила шкала (особистісна властивість) *екстраверсія-інтроверсія* (0,493). Це означає, що *екстраверсія-інтроверсія* в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «компроміс». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим вищий ступінь вираженості у юнаків будуть мати характеристики екстравертованості (виражена активність, честолюбність, прагнення суспільного (громадського) визнання, лідерства, виражена соціальна спритність, вміння адекватно оцінювати взаємовідносини в групі а також вміння використовувати інших людей для досягнення своїх власних цілей), тим з вищою

ймовірністю вони проявлятимуть тип поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаний з прагненням вирішити проблему ціною взаємних поступок.

Наступною за величиною внеску у детермінацію типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «компроміс» стала шкала (особистісна властивість) *депресивність* (-0,306). Це означає, що *депресивність* в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «компроміс». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим більш вираженими у випробуваних будуть характеристики життєрадісності, енергійності і підприємливості, чим більшою різноманітністю, багатством, гнучкістю та багатосторонністю психіки вони характеризуватимуться, чим більш вираженою буде їх невимушеність у міжособистісних відносинах, впевненість у своїх силах, успішність у виконанні різних видів діяльності, що вимагають активності, ентузіазму та рішучості, тим з вищою ймовірністю вони будуть проявляти тип поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаний з прагненням вирішити проблему ціною взаємних поступок.

Визначення прогностичних чинників для такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «уникнення» дозволило отримати остаточну модель множинної регресії, коефіцієнт множинної кореляції для якої виявився статистично достовірним ($p \leq 0,001$). Коефіцієнт множинної детермінації виявився високим, регресійна модель пояснює 26,7% дисперсії залежної змінної «уникнення», що дає підстави перейти до її змістової інтерпретації.

З остаточної моделі множинної регресії аналізом виключено (особистісні властивості) *спонтанну агресивність*, *невротичність*, *дратівливість*, *врівноваженість*, *сором'язливість*, *відкритість*, *емоційну лабільність* та *маскулінність-фемінність*, оскільки їх регресійні коефіцієнти виявилися статистично незначущими ($p > 0,05$).

Це свідчить, що жодна зі шкал (особистісна властивість юнаків), виключених з остаточної моделі множинної регресії, не пов'язана причинно-наслідковою залежністю з таким типом поведінки випробуваних в конфліктних

ситуаціях, як «уникнення». Іншими словами, такі особистісні властивості (характеристики) випробуваних, як *спонтанна агресивність, невротичність, дратівливість, врівноваженість, сором'язливість, відкритість, емоційна лабільність* та *маскулінність-фемінність* не впливають на ступінь прояву типу їх поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаного з відсутністю як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дозволяють зробити заключення у відношенні вкладу психологічних шкал (особистісні властивості юнаків), відібраних в остаточну модель множинної регресії.

З огляду на результати остаточної моделі множинної регресії, найбільший вклад у дисперсію залежної змінної «уникнення» зробила шкала (особистісна властивість) *депресивність* (0,512). Це означає, що *депресивність* в найбільший мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «уникнення». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим вищий ступінь вираженості у юнаків будуть мати характеристики депресивності (знижений фон настрою, зануреність у власні переживання, сенситивність, скутість, відчуженість, конформність, нерішучість, нездатність прийняти рішення без вагань, невпевненість, схильність переживати надмірне психічне напруження, швидка втомлюваність, відчуття безсилля і виснаженості, загальмованість, повільність, неоперативність, відсутність наполегливості та рішучості, схильність впадати у відчай, нездатність до тривалого вольового зусилля), тим з вищою ймовірністю вони проявлятимуть тип поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаний з відсутністю як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей.

Наступною за величиною внеску у детермінацію типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «уникнення» стала шкала (особистісна властивість) *товариськість* (-0,475). Це означає, що *товариськість* в найбільший мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «уникнення». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що

чим менш вираженими у випробуваних будуть комунікативні потреби (потреби у спілкуванні) та готовність до її задоволення у поєднанні з холодністю та формальністю міжособистісних відносин, чим більш вираженою у них буде схильність до уникнення близькості та бажання самотності, тим з вищою ймовірністю вони проявлятимуть тип поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаний з відсутністю як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей.

Наступною за величиною внеску у детермінацію типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «уникнення» стала шкала (особистісна властивість) *реактивна агресивність* (-0,429). Це означає, що *реактивна агресивність* в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «уникнення». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим більш вираженою у випробуваних буде ідентифікація із соціальними нормами, конформність, поступливість, скромність, залежність, вузькість кола інтересів, малоактивність, скутість, боязкість, м'якість, покірність, поступливість, тим з вищою ймовірністю вони проявлятимуть тип поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаний з відсутністю як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей.

Останньою у шереду значимих шкал, що роблять статистично достовірний вклад у дисперсію залежної змінної «уникнення», є *екстраверсія-інтроверсія* (-0,298). Це означає, що така особистісна властивість юнаків, як *екстраверсія-інтроверсія* в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу їх поведінки в конфліктних ситуаціях, як «уникнення». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим вищий ступінь вираженості у юнаків будуть мати характеристики інтровертованості (утруднення в контактах; прагнення до видів діяльності, не пов'язаних із широким спілкуванням; втрата душевної рівноваги у ситуаціях вимушеного спілкування; бажання дистанціюватися у взаєминах; намагання триматися в тіні, ні в що не втручаючись і не нав'язуючи свою думку), тим з вищою ймовірністю вони проявлятимуть тип поведінки в конфліктних

ситуаціях, пов'язаний з відсутністю як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей.

Останнім типом поведінки юнаків у конфліктних ситуаціях, для якого остаточна модель множинної регресії виявилася статистично достовірною, стало «співробітництво». Коефіцієнт множинної кореляції для даної моделі множинної регресії є статистично значущим ($p \leq 0,01$). Коефіцієнт множинної детермінації виявився прийнятним, регресійна модель пояснює 10,7% дисперсії залежної змінної «співробітництво», що дає підстави перейти до її змістової інтерпретації.

З остаточної моделі множинної регресії аналізом виключено (особистісні властивості) *спонтанну агресивність, депресивність, дратівливість, врівноваженість, реактивну агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсію-інтроверсію, емоційну лабільність та маскуліність-фемінність*, оскільки їх регресійні коефіцієнти виявилися статистично незначущими ($p > 0,05$).

Це свідчить, що жодна зі шкал (особистісна властивість юнаків), виключених з остаточної моделі множинної регресії, не пов'язана причинно-наслідковою залежністю з таким типом поведінки випробуваних в конфліктних ситуаціях, як «співробітництво». Іншими словами, такі особистісні властивості (характеристики) випробуваних, як *спонтанна агресивність, депресивність, дратівливість, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсія-інтроверсія, емоційна лабільність та маскуліність-фемінність* не впливають на ступінь прояву типу їх поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаного з прагненням знайти альтернативу, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дозволяють зробити заключення у відношенні вкладу психологічних шкал (особистісні властивості юнаків), відібраних в остаточну модель множинної регресії.

З огляду на результати остаточної моделі множинної регресії, найбільший вклад у дисперсію залежної змінної «співробітництво» зробила шкала (особистісна властивість) *невротичність* (-0,396). Це означає, що *невротичність*

в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «співробітництво». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим менш вираженою у юнаків буде невротичність (висока тривожність та збудливість у поєднанні з швидкою виснажливістю) і чим більш вираженою буде їх невимушеність, емоційна зрілість, об'єктивність в оцінці себе та інших людей, постійність у планах та уподобаннях, активність, діяльність, ініціативність, честолобність, серйозність, реалістичність, хороше розуміння дійсності і висока вимогливість до себе, тим з вищою ймовірністю вони проявлятимуть тип поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаний з прагненням знайти альтернативу, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Ще однією значимою за величиною внеску у детермінацію типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «співробітництво» стала шкала (особистісна властивість) *товариськість* (0,274). Це означає, що *товариськість* в найбільшій мірі детермінує прояв такого типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, як «співробітництво». Враховуючи знак коефіцієнта регресії, можна стверджувати, що чим більш вираженою у юнаків буде *товариськість* (різноманітність, багатство, яскравість емоційних проявів; природність, невимушеність поведінки; готовність до співпраці; доброта, м'якосердість, чуйне і уважне ставлення до людей; вияв живої участі у долі своїх товаришів; прояв активної допомоги оточуючим), тим з вищою ймовірністю вони проявлятимуть тип поведінки в конфліктних ситуаціях, пов'язаний з прагненням знайти альтернативу, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Таким чином, узагальнення результатів, отриманих на другому етапі емпіричного дослідження, дозволяє нам зробити висновок, що в основі прояву конкретних типів поведінки юнаків у конфліктних ситуаціях лежить комплекс прогностичних особистісних детермінант (особистісних властивостей):

– висока *маскулінність-фемінність* і висока *спонтанна агресивність* – в основі типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «конкуренція»;

– висока *невротичність* і висока *сором'язливість* – в основі типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «пристосування»;

– висока *екстраверсія-інтроверсія* і низька *депресивність* – в основі типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «компроміс»;

– висока *депресивність*, низька *товариськість*, низька *реактивна агресивність* і низька *екстраверсія-інтроверсія* в основі типу поведінки юнаків – в конфліктних ситуаціях «уникнення»;

– низька *невротичність* і висока *товариськість* – в основі типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях «співробітництво».

Висновки до другого розділу

На підставі аналізу та узагальнення результатів дослідження особливостей особистісної детермінації конфліктної поведінки юнаків ми дійшли наступних висновків:

1. Емпіричне дослідження було проведено з метою перевірки робочої гіпотези про те, що особистісні властивості юнаків мають детермінуючий характер впливу на ступінь їх конфліктності та прояв різних типів поведінки в конфліктних ситуаціях. На першому етапі дослідження перевірялось припущення про детермінуючий характер впливу особистісних властивостей юнаків на ступінь їх особистісної конфліктності. З метою його перевірки було сформовано комплекс діагностичних засобів, у який увійшли стандартизовані методики вимірювання особистісних властивостей юнаків та показників їх особистісної конфліктності – Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник (FPI) і тест «Самооцінка рівня конфліктності особистості» В. Ряховського.

2. Другий етап дослідження був спрямований на перевірку припущення про детермінованість конкретного типу поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях характером та ступенем вираженості їх особистісних властивостей. З цією метою було сформовано комплекс психодіагностичних засобів, у який увійшли стандартизовані методики вимірювання особистісних властивостей юнаків та типів їх поведінки в конфліктних ситуаціях – Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник (FPI) і методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса в адаптації Н. Грішиної.

3. За результатами проведення першого етапу дослідження було виявлено, що в основі прояву вираженої особистісної конфліктності юнаків лежить високий рівень їх *спонтанної агресивності, невротичності, дратівливості, реактивної агресивності, емоційної лабільності і маскулінності-фемінності*, а також низький рівень їх *товариськості, врівноваженості та відкритості*.

4. За результатами проведення другого етапу дослідження було виявлено, що в основі прояву конкретних типів поведінки юнаків у конфліктних ситуаціях

лежить комплекс прогностичних особистісних детермінант (особистісних властивостей): висока *маскулінність-фемінність* і висока *спонтанна агресивність* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «конкуренція»; висока *невротичність* і висока *сором'язливість* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «пристосування»; висока *екстраверсія-інтроверсія* і низька *депресивність* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «компроміс»; висока *депресивність*, низька *товариськість*, низька *реактивна агресивність* і низька *екстраверсія-інтроверсія* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «уникнення»; низька *невротичність* і висока *товариськість* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «співробітництво».

РОЗДІЛ 3 ПСИХОТРЕНІНГОВА ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ КОНСТРУКТИВНИХ СПОСОБІВ ПОВЕДІНКИ ЮНАКІВ

3.1. Зміст психотренінгової програми формування конструктивних способів поведінки юнаків

Завершальний, **третій етап** дослідження передбачав розробку спеціальної психотренінгової програми з формування конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях. Її апробація була здійснена з урахуванням результатів, отриманих на попередніх етапах дослідження. Обґрунтування ефективності програми було здійснено за допомогою спеціальних методів.

Необхідність розробки тренінгової програми формування конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях була зумовлена тим, що існує гострий запит та актуальна потреба практичних психологів, соціальних педагогів, конфліктологів та ін. профільних спеціалістів в області попередження і вирішення міжособистісних конфліктів в ефективних та дієвих практичних інструментах психологічного супроводу школярів (зокрема, в ранньому юнацькому або старшому шкільному віці). Адже часто, опинившись в ситуації конфлікту, зокрема, в ситуації конфліктних міжособистісних стосунків з однокласниками або однолітками, школярі ще не мають досвіду і не володіють навичками конструктивного його вирішення.

Ще одним вагомим аргументом необхідності розробки психотренінгової програми формування конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях стало те, що за результатами проведеного психологічного дослідження було сформовано запит та актуальну потребу у фаховому психологічному супроводі тієї частини випробуваних (старшокласників), у яких за результатами реалізації констатувальної його частини виявлено високий ступінь особистісної конфліктності, а також високий рівень вираженості неконструктивних та низький рівень вираженості конструктивних типів поведінки у конфліктних ситуаціях. Враховуючи вищезазначене, було поставлено завдання обґрунтування

психологічних умов формування навичок конструктивної або неконфліктної поведінки у юнаків, а також розвитку конструктивних способів або типів їх поведінки у конфліктних ситуаціях. Вважається, що найбільш оптимальною формою забезпечення таких психологічних умов є групова психотренінгова робота або груповий психотренінг.

На нашу думку, перевагою групової психотренінгової роботи в контексті завдання обґрунтування психологічних умов подолання конфліктності юнаків, розвитку їх конструктивних особистісних властивостей, а також формування конструктивних способів їх поведінки у конфліктних ситуаціях є те, що такий формат роботи дозволяє цілеспрямовано та ефективно використовувати увесь потенціал явищ групової динаміки. Очевидно, що у процесі формування у старших школярів навичок конструктивної (неконфліктної) міжособистісної взаємодії, а також розвитку конструктивних способів їх поведінки в ситуаціях конфліктних міжособистісних стосунків кожен учасник психотренінгу на основі всієї сукупності групових дій та інтеракцій, взаємовідносин та взаємодій в рамках групового процесу виступає джерелом емоційної підтримки та важливої інформації для інших його учасників, а також отримує емоційну підтримку від інших та нову інформацію стосовно самого себе. В такій ситуації, на думку К. Рудестама, групова психотренінгова робота стає необхідним підґрунтям (основою) або умовою забезпечення ефектів актуалізації і стимуляції процесів саморефлексії та корекції психічних явищ шляхом синергетичного ефекту взаємодії учасників групи [58].

Вибір тренінгового формату реалізації програми розвитку конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях був не випадковим. Як зазначає вітчизняний спеціаліст в області психокорекційної роботи А. Осіпова, ефективність тренінгового методу у практиці психологічного впливу порівняно з іншими підходами переконливо доведено практикою [46].

Узагальнення результатів досліджень, проведених останнім часом низкою фахівців в області практико-прикладної психологічної діяльності (Ю. Ємельянов,

І. Ламанов, Л. Петровська, В. Федотов та ін.), дає підстави розглядати тренінговий метод як ефективну форму корекції конфліктної поведінки особистості.

Більшість фахівців практико-прикладного психологічного напрямку (А. Анцупов, І. Вачков, Ю. Ємельянов, О. Шевчук та ін.) єдині тієї думки, що під час застосування психотренінгового методу відбувається активне оволодіння знаннями, уміннями та навичками, тому він часто використовується в якості найбільш ефективної та дієвої форми навчання, спрямованої на корекцію певних девіантних поведінкових проявів особистості – асоціальної, агресивної і, в тому числі, конфліктної поведінки, а також на профілактику розвитку таких негативних рис особистості, як тривожність, агресивність, конфліктність та ін.

Узагальнюючи досвід і результати використання групових форм активного психологічного впливу у практиці психологічної допомоги (Ю. Ємельянов, С. Макшанов, Г. Марасанов, Т. Яценко та ін.), використовуватимемо груповий метод психотренінгової роботи в якості оптимальної форми забезпечення психологічних умов розвитку конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, а також формування навичок їх конструктивної (неконфліктної) поведінки.

Змістове наповнення психотренінгової програми було забезпечено такими формами психологічного впливу, як групова психорегуляція, групова рефлексія, групова дискусія, методами ділової та рольової гри. Також з цією метою було відібрано методи та реалізовано різні форми тренінгової роботи з юнаками, спрямованими на формування особистісних властивостей та якостей, необхідних для оволодіння конструктивними способами поведінки в конфліктних ситуаціях (Ю. Ємельянов, Л. Петровська, Т. Яценко та ін.).

Забезпечення реалізації завдань психотренінгової програми з формування конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях було здійснено з використанням елементів різних форм психологічного впливу на основі позитивного досвіду і підходів провідних фахівців в області вирішення та подолання конфліктів (І. Ващенко, Н. Грішина, Ю. Ємельянов, Н. Рогаль, Л. Шайгерова, О. Шарова та ін.).

Практичну апробацію психотренінгової програми було здійснено упродовж 2021 року в процесі навчання юнаків в загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів міста Рівне. Реалізація формуальної частини дослідження передбачала визначення якісних характеристик учасників психотренінгової програми, на основі яких можна було б сформувати експериментальну та контрольну дослідницькі групи. У відповідності з цим, якісний та кількісний склад вибірки досліджуваних, які брали участь у проведенні формуального етапу дослідження, було сформовано за рахунок юнаків (старшокласників), у яких за результатами його констатувального етапу було виявлено високий ступінь особистісної конфліктності, а також високий рівень вираженості неконструктивних і низький рівень вираженості конструктивних типів поведінки у конфліктних ситуаціях. Таким чином, з поміж 92 учнів старших класів було відібрано 20 випробуваних, які в подальшому випадковим (рандомним) способом були розподілені в експериментальну та контрольну групи по 10 осіб у кожній.

В якості незалежної змінної формуального експерименту було визначено психотренінгову програму з формування конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях. Залежною змінною було визначено ступінь особистісної конфліктності юнаків, а також характер вираженості їх особистісних властивостей. Заходи формуального впливу здійснювались лише у відношенні юнаків експериментальної групи шляхом впровадження у процес їх навчання спеціальної психотренінгової програми.

Спеціальні заходи психологічного впливу, що були реалізовані в рамках формуального етапу дослідження, мали структурований та організований характер і базувались на психологічних принципах. У відношенні випробуваних контрольної групи не було здійснено жодних заходів психологічного впливу. Навчання випробуваних, які увійшли в контрольну групу, відбулось в рамках стандартного підходу без використання спеціальних психотренінгових методів.

Організаційною основою психотренінгової програми став тренінг *«Формування конфліктологічної компетентності старшокласників»*. На основі аналізу спеціальної літератури та узагальнення результатів емпіричного

дослідження було встановлено, що психологічними умовами формування навичок конструктивної (неконфліктної) взаємодії та розвитку конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях є:

- формування у юнаків системи знань про психологічну природу конфлікту, конфліктності та конфліктної поведінки особистості;
- ознайомлення юнаків зі специфікою поведінки особистості в конфліктних ситуаціях та особливостями і причинами конфліктної поведінки в юнацькому віці;
- формування конфліктологічної компетентності юнаків та навичок їх конструктивної (неконфліктної) поведінки в конфліктних ситуаціях; оволодіння юнаками знаннями та навичками ефективною соціальною поведінки;
- оптимізація комунікативних можливостей юнаків; оволодіння юнаками конструктивними (неконфліктними) способами поведінки в конфліктних ситуаціях; формування у юнаків навичок особистісної конфліктостійкості.

Нижче подано елементи технологічної карти психотренінгу з переліком основних вправ, які використовувались в рамках тренінгових занять. Більшість вправ було запозичено з навчально-методичного посібника Г.В. Локаревої та К.В. Петровської «Соціально-педагогічна робота з творчими неформальними молодіжними об'єднаннями» [36].

Зміст та структура тренінгових занять:

Заняття 1.

Мета заняття: Знайомство учасників. Визначення спільної мети та завдань тренінгу. Вирішення організаційних питань.

Вправа: «Ім'я».

Мета вправи: Знайомство учасників. Сприяння усвідомленню учасниками тренінгу власних цінностей, а також цінностей інших учасників.

Вправа: «Прийняття правил групи».

Мета вправи: Вироблення та прийняття правил роботи під час тренінгу.

Вправа: Малювання на тему «Моє ім'я».

Мета вправи: Невербальне символічне вираження змісту обраного імені.

Вправа: «Довіра».

Мета вправи: Сприяти згуртованості групи, встановленню довірливих стосунків між її членами.

Вправа: Гра «Море хвилюється».

Мета вправи: Визначення емоційного стану й передача його невербальними засобами; глибше знайомство з учасниками групи; створення сприятливого емоційного фону.

Вправа: «Слухаємо себе».

Мета вправи: Розвиток здатності до релаксації, уміння слухати себе й визначати свій настрій; уміння діагностувати емоційне самопочуття учасників групи.

Вправа: «Подаруй усмішку».

Мета вправи: Навчитися підтримувати усмішкою, бажати добра іншим; усувати страхи; створювати і підтримувати позитивний емоційний фон в учасників.

Заняття 2.

Мета заняття: Розвиток комунікативної сфери підлітків, оволодіння знаннями про конфлікт, набуття навичок вербального вираження власних почуттів.

Вправа: «Розкажи про себе».

Мета вправи: Розвиток комунікативних здібностей; визначення рівня згуртованості і довіри між учасниками.

Вправа: «Плече до плеча».

Мета вправи: Розвиток комунікативних здібностей; визначення рівня згуртованості і довіри між учасниками.

Вправа: Асоціації до поняття «конфлікт».

Мета вправи: Описати і вербалізувати асоціації до поняття «конфлікт».

Вправа: «Лінія конфлікту».

Мета вправи: Визначити характер ставлення підлітків до конфлікту.

Вправа: «Ображаюсь, коли ... ».

Мета вправи: Розвиток вміння вербально виражати негативні емоції.

Вправа: «Інтерв'ю».

Мета вправи: Розвиток комунікативних якостей, вміння формулювати запитання; формування інтересу до співрозмовника та його внутрішнього світу.

Вправа: «Інтерв'ю».

Мета вправи: Розвиток комунікативних якостей, вміння формулювати запитання; формування інтересу до співрозмовника та його внутрішнього світу.

Вправа: «Трикутник взаємодії».

Мета вправи: Визначення суб'єктивної позиції стосовно себе та оточуючих.

Заняття 3.

Мета заняття: Розвиток комунікативних здібностей, зниження вербальної агресивності, розвиток позитивного ставлення до інших.

Вправа: «Мистецтво компліменту».

Мета вправи: Підвищення самооцінки учасників групи.

Вправа: «Ваш портрет».

Мета вправи: Розвиток спостережливості, концентрації уваги.

Вправа: «Прохання».

Мета вправи: Формування навичок вічливого спілкування.

Вправа: «Чи вміємо ми слухати?».

Мета вправи: Усвідомлення необхідності уважного та толерантного ставлення до співрозмовника.

Вправа: «Невербальне вираження підтримки».

Мета вправи: Вираження симпатії за допомогою жестів, міміки, пантоміміки.

Вправа: «Вміння переконувати».

Мета вправи: Розвиток вербальних здібностей та терплячості, формування навичок самоконтролю».

Вправа: «Мистецтво невербального спілкування».

Мета вправи: Оволодіння знаннями та навичками невербального спілкування.

Заняття 4.

Мета заняття: Подати інформацію про актуальність проблеми конфлікту, його природу функції, динаміку. Ознайомити підлітків з впливом соціально-психологічних факторів та індивідуально-психологічних особливостей їх особистості на вирішення міжособистісних конфліктів.

Вправа: Робота в міні-групах «Конфлікт – це ... ».

Мета вправи: Дати визначення поняттям «конфліктної ситуації», «конфлікту», «міжособистісного конфлікту», «конфліктної поведінки», «особистісної конфліктності».

Вправа: Міні-лекція «Виникнення та прояву міжособистісних конфліктів, можливості їх попередження».

Мета вправи: Ознайомити юнаків з впливом типів відношення до оточуючих та їх соціометричного статусу в класі на ступінь їх конфліктності та прояв різних типів їх поведінки в конфліктних ситуаціях, пояснити можливості профілактики конфліктів.

Вправа: «Я в конфлікті».

Мета вправи: Усвідомити вплив різних соціальних ролей та позицій юнаків на прояв їх конфліктності та виникнення конфліктних ситуацій міжособистісної взаємодії.

Вправа: Міні-лекція «Вплив особливостей особистості на розвиток конфліктності»

Мета вправи: Ознайомити юнаків з впливом особливостей особистості на розвиток їх конфліктності та прояв конфліктної поведінки.

Вправа: «Позитивне мислення».

Мета вправи: Відстежити емоції, почуття, думки, під час виконання вправи, відпрацювати навички позитивного мислення.

Вправа: «Що приносить вам щастя?».

Мета вправи: Переживання позитивних емоцій, підняття самооцінки та віри в себе, усвідомлення власних бажань.

спілкування.

Заняття 5.

Мета заняття: Визначити загальні способи розв'язання конфліктів; з'ясувати специфіку поведінки та стилів розв'язання конфліктів юнаками хлопцями та дівчатами.

Вправа: Міні-лекція «Гендерні особливості сприйняття та поведінки у конфлікті».

Мета вправи: Розглянути особливості сприйняття конфліктної ситуації та поведінки у конфлікті у представників різної статі».

Вправа: «Кинь сніжку».

Мета вправи: Сприяти виявленню спонтанної агресії, тим самим звільняючи та очищуючи внутрішній особистісний простір.

Вправа: «Дракон, що ловить свій хвіст».

Мета вправи: Навчитися спрямовувати агресію у конструктивне русло.

Вправа: Робота в міні-групах «Розв'язання міжособистісних конфліктів».

Мета вправи: Засвоїти шляхи розв'язання конфліктів різних типів.

Вправа: «Способи розв'язання міжособистісних конфліктів: конструктивні та деструктивні».

Мета вправи: Розглянути основні способи поведінки у конфліктних ситуаціях міжособистісних стосунків.

Вправа: «Зроби собі комплімент».

Мета вправи: Створення позитивного настрою учасників, підвищення власної самооцінки.

Заняття 6.

Мета заняття: Інформування учасників щодо ефективних прийомів, способів, моделей спілкування у конфлікті.

Вправа: «Спілкування у конфлікті».

Мета вправи: Створення позитивного фону комунікативної взаємодії учасників у конфлікті.

Вправа: Міні-лекція «Вчимося слухати».

Мета вправи: Подати інформацію про активне і пасивне слухання.

Вправа: «Я ... Ти».

Мета вправи: Відпрацювати навички стосовно «Я – висловлювань» і «Ти – висловлювань» у процесі спілкування.

Вправа: «Зони спілкування».

Мета вправи: Навчитися визначати оптимальну зону спілкування».

Вправа: «Зверху, знизу, нарівні».

Мета вправи: Представити інформацію про рівні спілкування та визначити найефективніші з них.

Вправа: «Імпульс».

Мета вправи: Сприяти згуртуванню групи.

Вправа: «Суперечка».

Мета вправи: Формування навичок безконфліктної міжособистісної взаємодії.

Заняття 7.

Мета заняття: Формування гармонійних, конструктивно-безконфліктних стосунків із соціумом.

Вправа: Робота в міні-групах «Стратегії поведінки у конфлікті».

Мета вправи: Розробити рекомендації стосовно ефективного вирішення міжособистісних конфліктів.

Вправа: «Уклади дитину спати».

Мета вправи: Демонструвати навички позитивного спілкування та слухання в конфліктній ситуації.

Вправа: «Центр всесвіту».

Мета вправи: Забезпечити задоволення базових психологічних потреб людини у прийнятті, розумінні, схваленні.

Вправа: «№ кроків для самостійного вирішення конфліктів».

Мета вправи: Оволодіння конструктивними навичками вирішення міжособистісних конфліктів.

Вправа: «З конфліктом – у майбутнє!».

Мета вправи: Усвідомлення учасниками позитивних функцій конфлікту.

Вправа: «Лист людині, з якою посварилися».

Мета вправи: Формування навичок здійснювати самоаналіз конфлікту.

Вправа: «Моя поведінка».

Мета вправи: Усвідомлення власної конфліктної поведінки та способів її подолання.

Заняття 8.

Мета заняття: Переоцінка цінностей, зміна ціннісних орієнтацій.

Вправа: Міні-лекція «Взаємозв'язок переконань, цінностей та поведінки».

Мета вправи: Подача інформації про вплив переконань, цінностей на поведінку людини.

Вправа: «Мої переконання».

Мета вправи: Підтримати власні переконання з урахуванням цінностей і цілей.

Вправа: «Мої цінності».

Мета вправи: Здійснити ревізію цінностей.

Вправа: «Ревізія переконань».

Мета вправи: Здійснити ревізію переконань.

Вправа: «Як досягти успіху в житті?».

Мета вправи: Знайти шлях досягнення успіху.

Вправа: «Чарівна зірка».

Мета вправи: Отримання позитивних емоцій та підтримки оточуючих.

Заняття 9.

Мета заняття: Усвідомлення важливості прийняття свого «Я» з усіма перевагами та вадами.

Вправа: «Мої вчинки».

Мета вправи: Усвідомлення своїх вчинків та їх наслідків.

Вправа: «Зміцнення віри в себе».

Мета вправи: Зміцнення віри учасників у власні сили та можливості.

Вправа: «Виконання ролей».

Мета вправи: Навчитись змінювати соціальні ролі.

Вправа: «Загадковість мого «Я».

Мета вправи: Розкриття меж особистості та їх співвідношення.

Вправа: «Про себе».

Мета вправи: Визначення сформованості «Я-концепції» особистості.

Вправа: «Чарівний ярмарок».

Мета вправи: Усвідомлення учасниками своїх позитивних та негативних рис характеру.

Заняття 10.

Мета заняття: Усвідомлення своєї життєвої мети і пошук глибокого сенсу свого існування.

Вправа: «Причини невдач».

Мета вправи: Усвідомлення причин власних невдач.

Вправа: «Мотиви наших вчинків».

Мета вправи: Визначення мотивів власних вчинків.

Вправа: «Шукаємо секрет».

Мета вправи: Пошук прихованих можливостей особистості.

Вправа: «Моє дерево життя»

Мета вправи: Усвідомлення себе, своїх цілей, установок, ідей.

Вправа: «Ваші цінності».

Мета вправи: Визначити основні цінності групи.

Вправа: «Жива анкета».

Мета вправи: Підвести підсумки психотренінгової роботи.

Вправа: «Найщиріші побажання».

Мета вправи: Створення позитивного емоційного фону, закріплення дружніх взаємин між учасниками.

3.2. Експериментальна перевірка ефективності програми формування конструктивних способів поведінки юнаків

Перш, ніж перейти до аналізу та наступної інтерпретації результатів експериментальної апробації психотренінгової програми, визначимо основні критерії її ефективності. В даному випадку, йдеться про ті психологічні та поведінкові характеристики або емпіричні показники її учасників (учнів старших класів), на формування або корекцію яких вона була спрямована. Зазначимо, що визначення емпіричних показників випробуваних в якості критеріїв ефективності тренінгової програми було здійснено з урахуванням результатів констатувальної частини емпіричного дослідження.

Враховуючи те, що за результатами проведення констатувальної частини дослідження у певної частини випробуваних було виявлено високий *ступінь особистісної конфліктності*, низький рівень вираженості особистісних властивостей, що детермінують конструктивні (*співробітництво, компроміс*) типи поведінки у конфліктних ситуаціях та високий рівень вираженості особистісних властивостей, що детермінують неконструктивні (*конкуренція, пристосування, уникнення*) типи поведінки у конфліктних ситуаціях, в якості критеріїв оцінки ефективності тренінгової програми було визначено їх «ступінь особистісної конфліктності» і «ступінь вираженості особистісних властивостей».

Під критерієм «ступінь особистісної конфліктності» будемо розуміти рівень вираженості такого вимірюваного емпіричного показника юнаків, як *ступінь конфліктності*; під критерієм «ступінь вираженості особистісних властивостей» будемо розуміти рівень вираженості таких вимірюваних емпіричних показників юнаків, як: *спонтанна агресивність, невротичність, депресивність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсія-інтроверсія, емоційна лабільність та маскуліність-фемінність*.

По завершенню апробації тренінгової програми з метою встановлення характеру змін у ступені вираженості означених емпіричних показників у юнаків

було проведено їх повторне вимірювання. Для вимірювання емпіричного показника *ступінь конфліктності* було використано тест «Самооцінка рівня конфліктності особистості» В. Ряховського. Для вимірювання емпіричних показників *спонтанна агресивність, невротичність, депресивність, дратівливість, товариськість, врівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсія-інтроверсія, емоційна лабільність та маскуліність-фемінність* було використано Фрайбурзький багатофакторний особистісний питальник (FPI).

Проаналізуємо та проінтерпретуємо результати апробації психотренінгової програми (див. Табл. 3.1. та Додаток Б.1) на контрольній вибірці випробуваних.

Таблиця 3.1.

Відмінності середніх значень емпіричних показників юнаків контрольної групи за результатами апробації тренінгової програми

Емпіричні показники	Етап діагностичного контролю		Значення ймовірності (p)
	ввідний	контрольний	
ступінь конфліктності	37,24	36,84	0,528
спонтанна агресивність	7,16	7,04	0,634
невротичність	6,79	6,62	0,568
депресивність	7,03	6,87	0,496
дратівливість	8,27	8,04	0,475
товариськість	3,28	3,36	0,762
врівноваженість	3,64	3,71	0,759
реактивна агресивність	7,74	7,47	0,368
сором'язливість	7,25	7,17	0,717
відкритість	3,08	3,29	0,462
екстраверсія-інтроверсія	4,16	4,18	0,839
емоційна лабільність	3,94	4,06	0,548
маскуліність-фемінність	6,72	6,63	0,604

З огляду на табличні дані, стає очевидним, що за результатами реалізації формувальних заходів у випробуваних контрольної вибірки на підсумковому (контрольному) етапі діагностичного контролю не було виявлено статистично достовірних змін у вираженості середніх значень жодного з вимірюваних емпіричних показників ($p > 0,05$).

Проаналізуємо та проінтерпретуємо результати апробації психотренінгової програми (див. Табл. 3.2. та Додаток Б.2) на експериментальній вибірці випробуваних.

Таблиця 3.2.

Відмінності середніх значень емпіричних показників юнаків експериментальної групи за результатами апробації тренінгової програми

Емпіричні показники	Етап діагностичного контролю		Значення ймовірності (p)
	ввідний	контрольний	
ступінь конфліктності	37,25	30,53	0,000
спонтанна агресивність	7,14	6,04	0,002
невротичність	6,80	5,96	0,016
депресивність	7,02	6,24	0,009
дратівливість	8,25	6,17	0,000
товариськість	3,30	4,69	0,001
врівноваженість	3,63	4,70	0,004
реактивна агресивність	7,73	5,24	0,000
сором'язливість	7,26	6,58	0,028
відкритість	3,09	5,27	0,000
екстраверсія-інтроверсія	4,15	4,72	0,036
емоційна лабільність	3,93	3,06	0,018
маскулінність-фемінність	6,72	6,24	0,030

З огляду на дані Табл. 3.3., стає очевидним, що за характером відмінностей середніх значень вираженості емпіричних показників на етапах ввідного і

підсумкового діагностичного контролю експериментальна група випробуваних принципово відрізняється від контрольної. Фактично, за результатами апробації прихотренінгової програми за всіма порівнюваними емпіричними показниками в експериментальній групі юнаків було зафіксовано достовірний (статистично значущий) характер зміни їх середніх значень.

Зокрема, виявлено достовірний характер зниження середніх значень вираженості таких емпіричних показників випробуваних, як *ступінь конфліктності* ($p \leq 0,001$), *дратівливість* ($p \leq 0,001$), *реактивна агресивність* ($p \leq 0,001$), *спонтанна агресивність* ($p \leq 0,01$), *депресивність* ($p \leq 0,01$), *невротичність* ($p \leq 0,05$), *емоційна лабільність* ($p \leq 0,05$), *сором'язливість* ($p \leq 0,05$) і *маскуліність-фемінність* ($p \leq 0,05$). Також підтверджено достовірний характер зростання кількісних показників (середніх значень) вираженості таких емпіричних показників досліджуваних, як *відкритість* ($p \leq 0,001$), *товариськість* ($p \leq 0,001$), *врівноваженість* ($p \leq 0,01$) і *екстраверсія-інтроверсія* ($p \leq 0,05$).

Це дає підстави стверджувати, що у випробуваних експериментальної групи у порівнянні з досліджуваними контрольної групи відбулися більш суттєві зміни в напрямку зростання кількісних показників вираженості (середніх значень) тих емпіричних показників (особистісних властивостей), які лежать в основі прояву конструктивних типів поведінки у конфліктних ситуаціях (*співробітництво, компроміс*). Також у випробуваних експериментальної групи у порівнянні з досліджуваними контрольної групи відбулися більш суттєві зміни в напрямку зниження кількісних показників (середніх значень) вираженості *ступеня особистісної конфліктності*, а також тих емпіричних показників (особистісних властивостей), які лежать в основі прояву неконструктивних типів поведінки у конфліктних ситуаціях (*конкуренція, пристосування, уникнення*).

Узагальнюючи результати аналізу ефективності реалізації формувальних заходів у відношенні юнаків експериментальної вибірки, можна констатувати, що впровадження у навчально-виховний процес у шкільному закладі середньої освіти спеціальної психотренінгової програми забезпечило суттєве зниження *ступеня*

особистісної конфліктності юнаків, їх дратівливості, реактивної агресивності, спонтанної агресивності, депресивності, невротичності, емоційної лабільності, сором'язливості і маскулінності-фемінності, а також суттєве зростання ступеня вираженості їх відкритості, товариськості, врівноваженості та екстраверсії-інтроверсії.

Таким чином, на підставі вище викладеного можна заключити, що спеціальна психотренінгова програма, розроблена автором з метою формування конструктивних способів поведінки у юнаків, підтвердила свою високу ефективність, що дозволить у подальшому використовувати її в якості ефективної розвиваючої і корекційної технології, що забезпечуватиме системний і цілеспрямований розвиток у юнаків в процесі їх міжособистісної взаємодії конструктивного безконфліктного відношення до інших, а також формування конструктивних способів реагування (поведінки) на конфліктні ситуації їх міжособистісних стосунків.

Висновки до третього розділу

За результатами апробації програми формування конструктивних способів поведінки у юнаків та перевірки її ефективності зроблено наступні висновки:

1. Виявлено, що умовами формування навичок конструктивної (неконфліктної) взаємодії та розвитку конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях є: формування системи знань про психологічну природу конфлікту, конфліктності та конфліктної поведінки особистості; ознайомлення зі специфікою поведінки особистості в конфліктних ситуаціях та особливостями і причинами конфліктної поведінки в юнацькому віці; формування конфліктологічної компетентності і навичок конструктивної (неконфліктної) поведінки в конфліктних ситуаціях; оволодіння знаннями та навичками ефективної соціальної поведінки; оптимізація комунікативних можливостей; формування навичок особистісної конфліктостійкості; оволодіння конструктивними способами поведінки в конфліктних ситуаціях.

2. Узагальнення досвіду та результатів застосування групових форм активного психологічного впливу у практиці психологічної допомоги дозволило обґрунтувати доцільність використання групового методу психотренінгової роботи в якості оптимальної форми забезпечення психологічних умов розвитку конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях, а також формування навичок їх конструктивної поведінки. Організаційною основою психотренінгової програми став тренінг *«Формування конфліктологічної компетентності старшокласників»*.

3. Змістове наповнення психотренінгової програми було забезпечено такими формами психологічного впливу, як групова психорегуляція, групова рефлексія, групова дискусія, методами ділової та рольової гри. Також з цією метою було відібрано методи та реалізовано різні форми тренінгової роботи з юнаками, спрямованими на формування особистісних властивостей та якостей, необхідних для оволодіння конструктивними способами (типами) поведінки в конфліктних ситуаціях.

4. Визначено критерії оцінки психотренінгової програми формування конструктивних способів (типів) поведінки у юнаків – *ступінь особистісної конфліктності*, показники якого вимірювалися за допомогою тесту «Самооцінка рівня конфліктності особистості» В. Ряховського; *ступінь вираженості особистісних властивостей*, показники якого вимірювалися за допомогою Фрайбурзького багатofакторного особистісного питальника (FPI).

5. За результатами реалізації формувальних заходів у випробуваних контрольної вибірки на підсумковому (контрольному) етапі діагностичного контролю не було виявлено статистично достовірних змін у вираженості середніх значень жодного з вимірюваних емпіричних показників. Також показано, що за результатами апробації тренінгової програми за всіма порівнюваними емпіричними показниками в експериментальній групі юнаків було зафіксовано достовірний характер зміни їх середніх значень.

Узагальнення результатів аналізу ефективності реалізації формувальних заходів у відношенні юнаків експериментальної групи дозволило констатувати, що впровадження у навчально-виховний процес у шкільному закладі середньої освіти спеціальної психотренінгової програми забезпечило суттєве зниження *ступеня особистісної конфліктності юнаків, їх дратівливості, реактивної агресивності, спонтанної агресивності, депресивності, невротичності, емоційної лабільності, сором'язливості і маскулінності-фемінності*, а також суттєве зростання ступеня вираженості їх *відкритості, товариськості, врівноваженості та екстраверсії-інтроверсії*.

6. Зроблено висновок про те, що спеціальна програма, розроблена автором з метою формування конструктивних способів поведінки у юнаків, підтвердила свою високу ефективність, що дозволить у подальшому використовувати її в якості ефективної розвиваючої і корекційної технології, що забезпечуватиме системний і цілеспрямований розвиток у юнаків в процесі їх міжособистісної взаємодії конструктивного безконфліктного відношення до інших, а також формування конструктивних способів (типів) реагування (поведінки) на конфліктні ситуації їх міжособистісних стосунків.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів теоретичного та емпіричного вивчення проблеми детермінації прояву схильності юнаків до конфліктної поведінки дозволило зробити наступні висновки:

1. В юнацькому віці конфліктні дії або конфліктна поведінка виступають як засіб досягнення значимої мети, спосіб психологічної розрядки, спосіб задоволення потреб у самореалізації та самоствердженні. Зростання тиску з боку соціуму (дорослих) в юнацькому віці та відсутність адекватних каналів для самореалізації сприяють не тільки створенню конфліктних ситуацій, але й сприяють формуванню особистісної конфліктності, тобто таких рис характеру у молодих людей (запальність, дратівливість, невміння стримувати себе та ін.), які визначають готовність їх до конфліктної взаємодії з іншими. Конфліктна поведінка в юнацькому віці стає одним з найпоширеніших, а для багатьох юнаків найзручнішим способом вирішення проблем, що виникають у складних життєвих ситуаціях.

2. З метою перевірки робочої гіпотези про те, що особистісні властивості юнаків мають детермінуючий характер впливу на ступінь їх конфліктності та прояв різних типів поведінки в конфліктних ситуаціях було організовано та проведено емпіричне дослідження. У психодіагностичний комплекс емпіричного дослідження увійшли стандартизовані методики вимірювання особистісних властивостей юнаків, показників їх особистісної конфліктності та типів їх поведінки в конфліктних ситуаціях – Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник (FPI), тест «Самооцінка рівня конфліктності особистості» В. Ряховського та методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса в адаптації Н. Грішиної.

3. За результатами емпіричного дослідження виявлено, що в основі прояву особистісної конфліктності юнаків лежить високий рівень вираженості їх *спонтанної агресивності, невротичності, дратівливості, реактивної агресивності, емоційної лабільності і маскулінності-фемінності*, а також низький

рівень їх *товариськості*, *врівноваженості* та *відкритості*. Також виявлено, що в основі прояву конкретних типів поведінки юнаків у конфліктних ситуаціях лежить комплекс прогностичних особистісних детермінант (особистісних властивостей): висока *маскулінність-фемінність* і висока *спонтанна агресивність* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «конкуренція»; висока *невротичність* і висока *сором'язливість* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «пристосування»; висока *екстраверсія-інтроверсія* і низька *депресивність* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «компроміс»; висока *депресивність*, низька *товариськість*, низька *реактивна агресивність* і низька *екстраверсія-інтроверсія* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «уникнення»; низька *невротичність* і висока *товариськість* – в основі типу поведінки в конфліктних ситуаціях «співробітництво».

4. За результатами емпіричного дослідження було обґрунтовано доцільність розробки та апробації спеціальної психотренінгової програми з формування у юнаків конструктивних способів поведінки в конфліктних ситуаціях.

Встановлено, що психологічними умовами формування навичок конструктивної взаємодії та розвитку конструктивних способів поведінки юнаків в конфліктних ситуаціях є: формування системи знань про психологічну природу конфлікту, конфліктності та конфліктної поведінки особистості; ознайомлення зі специфікою поведінки особистості в конфліктних ситуаціях та особливостями і причинами конфліктної поведінки в юнацькому віці; формування конфліктологічної компетентності і навичок конструктивної (неконфліктної) поведінки в конфліктних ситуаціях; оволодіння знаннями і навичками ефективною соціальною поведінкою; оптимізація комунікативних можливостей; формування навичок особистісної конфліктостійкості; оволодіння неконфліктними способами поведінки в конфліктних ситуаціях.

5. Змістове наповнення психотренінгової програми було забезпечено такими формами психологічного впливу, як групова психорегуляція, групова рефлексія, групова дискусія, методами ділової та рольової гри. Також з цією метою було

відібрано методи та реалізовано різні форми тренінгової роботи з юнаками, спрямованими на формування особистісних властивостей та якостей, необхідних для оволодіння конструктивними способами поведінки в конфліктних ситуаціях.

6. За результатами реалізації формувальних заходів у випробуваних контрольної вибірки на підсумковому (контрольному) етапі діагностичного контролю не було виявлено статистично достовірних змін у вираженості середніх значень у відношенні жодного вимірюваного емпіричного показника. Також показано, що за результатами апробації тренінгової програми за всіма порівнюваними емпіричними показниками в експериментальній групі юнаків було зафіксовано достовірний характер зміни їх середніх значень.

Узагальнення результатів аналізу ефективності реалізації формувальних заходів у відношенні юнаків експериментальної групи дозволило констатувати, що впровадження у навчально-виховний процес у шкільному закладі середньої освіти спеціальної психотренінгової програми забезпечило суттєве зниження *ступеня особистісної конфліктності юнаків, їх дратівливості, реактивної агресивності, спонтанної агресивності, депресивності, невротичності, емоційної лабільності, сором'язливості і маскулінності-фемінності*, а також суттєве зростання ступеня вираженості їх *відкритості, товарицькості, врівноваженості та екстраверсії-інтроверсії*.

7. Зроблено висновок про те, що спеціальна психотренінгова програма, розроблена автором з метою формування конструктивних способів поведінки у юнаків, підтвердила свою високу ефективність, що дозволить у подальшому використовувати її в якості ефективно розвиваючої і корекційної технології, яка забезпечуватиме системний і цілеспрямований розвиток у юнаків в процесі їх міжособистісної взаємодії конструктивного безконфліктного відношення до інших, а також формування конструктивних способів реагування (поведінки) на конфліктні ситуації їх міжособистісних стосунків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян Н.Д. Конфліктність як вікова характеристика підлітків та юнаків / Н.Д. Абрамян // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – 2014. – Вип. 6. – С. 3-18.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
3. Анцупов А.Я. Конфликтология в схемах и комментариях: Учеб. пособие / А.Я. Анцупов, С.В. Баклановский. – СПб.: Питер, 2006. – 288 с.
4. Анцупов А.Я. Проблема конфликта. / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – М., 1992. – 144 с.
5. Анцупов А.Я. Словарь конфликтолога. / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – СПб.: Питер, – 2006. – 526 с.
6. Басс А. Психология агрессии / А. Басс // Вопросы психологии. – 1967. – №3. – С. 60-67.
7. Бекмаганбетова Г.Г. Конфликтность как психологическая проблема / Г.Г. Бекмаганбетова // Вестник Костромского государственного университета. – 2007. – № 2. – С. 41-45.
8. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. / Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
9. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: [избр. психол. труды] / Л.И. Божович. – М.; Воронеж: МОДЕК, 1995. – 350 с.
10. Божович Л.И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Вопросы психологии. – 1976. – № 6. – С. 45-53.
11. Бююль А. SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: пер. с нем. / А. Бююль, П. Цёфель. – СПб.: ООО «ДиаСофтЮГ», 2002. – 608 с.
12. Вахоцька І.О. Психологічні особливості конфліктів між учителями та учнями / І.О. Вахоцька // Вісник Харківського університету. – Серія : Психологія. – Вип. 419. – 1998. – С. 38 – 44.

13. Ващенко І.В. Конфліктологія та теорія переговорів / І.В. Ващенко, М.І. Кляп. – Мукачево: Вид-во ЗакДУ, 2011. – 350 с.
14. Ващенко І.В. Концепти «компетентність особистості» та «інтраперсональний конфлікт»: соціально-психологічний аспект / І.В. Ващенко, О.М. Катасанов, І.В. Шостя та ін. // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. – № 3 (44). – Т. 2. – С. 50-57.
15. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук [та ін.]. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
16. Григорьева Г.Е. Предупреждение и разрешение конфликтов в подростковом коллективе средней общеобразовательной школы: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Пермь, 2003. – 20 с.
17. Гришина Н.В. К вопросу о предрасположенности к конфликтному поведению. / Н.В. Гришина // Психические состояния. – Л.: Прогресс, 1981. – 161 с.
18. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб.: Питер, 2008. – 544 с.
19. Грошев И.В. Конфликтологическая компетентность. / И.В. Грошев. – М.: Инфра-М, 2004. – 288 с.
20. Даниленко Т.В. Агрессивность младших школьников в многонациональных классах и ее коррекция / Т.В. Даниленко // Вестник Забайкальского гос. ун-та. – 2009. – № 2. – С. 90-94.
21. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. Общ. ред. и предисловие А.В. Толстых. – М., 1996. – 354 с.
22. Ілійчук В.І. Саморегуляція підлітків у подоланні конфліктної поведінки / В.І. Ілійчук. – К.: Либідь, 1996. – 22 с.
23. Ильин Е.П. Психология агрессивного поведения. / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, – 2014. – 368 с.
24. Киричук О.В. Основи психології: підручник. / О.В. Киричук, В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2002. – 632 с.

25. Кобзева О.В. Личностные особенности в подростковом и юношеском возрастах / О.В. Кобзева. – М.: Академия, 2000. – 228 с.
26. Ковалев А.Г. Психология личности, изд. 3. / А.Г. Ковалев. – М.: «Просвещение», – 1970. – 324 с.
27. Колесов Д.В. Общественная роль деления и проблема конфликтов / Д.В. Колесов. // Мир психологии. – 2005. – № 2. – С. 35-46.
28. Кон И.С. Психология старшеклассника. / И.С. Кон. – М.: Просвещение, – 1980. – 192 с.
29. Кошанская А.Г. Особенности эмоционально-личностной сферы подростков с агрессивными и враждебными реакциями / А.Г. Кошанская // Вектор науки ТГУ. – 2011. – № 2. – С. 172-175.
30. Красильников И.А. Психологические детерминанты конфликтности личности / И.А. Красильников // Пензенский психологический вестник. – 2015. – № 2. – С. 69-73.
31. Креч Д. Терпимость к несогласию / Д. Креч, Р. Кратчфилд, Н. Ливсон // Ребенок от рождения до подросткового возраста: хрестоматия / Под ред. Д.Я. Райгородского. – Самара : Бахрах-М, 2011. – С. 618-622.
32. Куперсмит С. Образ «Я» как подструктура личности / С. Куперсмит // Проблемы психологии личности. – М., 1982. – 11с.
33. Левин К. Типы конфликтов / К. Левин // Психология личности. Тексты. – М.: МГУ, 1982. – С. 93-97.
34. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Смысл, Академия, 2005. – 352 с.
35. Ложкин Г.В. Практическая психология конфликта. / Г. Ложкин, Н. Повякель – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
36. Ложкін Г.В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика / Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – 416 с.

36. Г.В. Локарева, К.В. Петровська Соціально-педагогічна робота з творчими неформальними молодіжними об'єднаннями: Навчально-методичний посібник / Г.В.Локарева, К.В.Петровська. – Донецьк: ЛАНДОН-ХХІ, 2013. – 284 с.
37. Майерс Д. Социальная психология. / Д. Майерс., 6-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Изд-во «Питер», 2001. – С. 461-509.
38. Марвел Д., Уэллс Л. Возможные «Я»: посредники между мотивацией и Я-концепцией [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/markus.htm> <<http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/markus.htm>>
39. Мерлин В.С. Психологические конфликты / В.С. Мерлин // Проблемы экспериментальной психологии личности. – Пермь, 1970. – Вып. 7. – С. 90-109.
40. Моляко В.О. Методологічні та теоретичні проблеми дослідження творчої діяльності / В.О. Моляко // Стратегії творчої діяльності. – К. : Освіта України, 2008. – 702 с.
41. Морено Я. Психодрама / Я. Морено ; [пер. с англ. Г. Пимочкина, Е. Рачкова]. – М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2001. – 528 с.
42. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных / А.Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2004. – 392 с.
43. Обуховский, К. Психология влечений человека / К. Обуховский. – М., 1972. – 66 с.
44. Огородник С.И. Возможности психологопедагогической профилактики конфликтного поведения в подростковом возрасте / С.И. Огородник, Л.В. Лященко // Молодой ученый. – 2016. – № 24. – С. 296-299.
45. Орбан-Лембрик Л.Е. Перспективні напрями розвитку соціальної психології в контексті реальних потреб суспільства / Л.Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 5-26.
46. Осипова А.А. Общая психокоррекция: учеб. пособ. для студ. вузов / А.А. Осипова. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 512 с.
47. Петровская Л.А. К вопросу о природе конфликтной компетентности / Л.А. Петровская // Вестник МГУ. – Серия 14. Психология. – 1997. – № 4. – С. 41-45.

48. Петровская Л.А. Общение – компетентность – тренинг. / Л.А. Петровская. – М.: Смысл, 2007. – 134 с.
49. Петровская Л.А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта / Л.А. Петровская // Теоретико-методологические проблемы социальной психологии / Моск. гос. ун-т. – М., 1977. – С. 126-143.
50. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. / М.І. Пірен. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.
51. Пов'якель Н. Психологія вирішення педагогічних конфліктів / Н. Пов'якель. – К.: Шк.світ, 2008. – 128 с.
52. Позина М. Психологическая характеристика подросткового возраста / Позина М. // Психологическая характеристика подросткового возраста [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа: http://pedlib.ru/Books/5/0018/5_0018-103.shtml. – Дата доступа: 25.03.2021.
53. Почекаева И.С. Уровни конфликтности старшеклассников / И.С. Почекаева // Известия Волгоградского гос. пед. ун-та. – 2008. – № 2. – С. 174-178.
54. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. / Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.
55. Розенберг М. Я-концепция и теория когнитивного диссонанса: обзор зарубежной литературы [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/dissonan.htm>
56. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
57. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Изд. Питер, 2002. – 720 с.
58. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика : [пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. Л.П. Петровской. – 2-е изд.]. / К. Рудестам. – М.: Прогресс, 1993. – 368 с.
59. Русинка І.І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами / І.І. Русинка. – К.: Професіонал, 2007. – 332 с.

60. Рясова Г.Л. Взаимосвязь психологических характеристик с конфликтным потенциалом личности педагогов / Г.Л. Рясова // Современные исследования социальных проблем. – 2010. № 2. – С. 169-174.
61. Скотт Д.Г. Конфликты и пути их преодоления. / Д.Г. Скотт. – Киев, 1991. – 192 с.
62. Соснин В.А. Социальная структура и социальные процессы / В.А. Соснин. – М.: Наука, 1990. – 456 с.
63. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования / Д.Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 452 с.
64. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : учебное пособие / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – 2-е издание, дополненное. – Москва: Психотерапия, 2009. – 544 с.
65. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. / Х. Хекхаузен. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 1. – 408 с.
66. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза / К. Хорни. – СПб.: Лань, 1997. – 237 с.
67. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / К. Хорни; [пер. с англ. Е.И. Замфир] / Под ред. М.М. Решетникова. – СПб.: Вост.-европ. Ин-т психоанал.; Б. С. К., 1997. – 316 с.
68. Чала О.А. Внутрішньоособистісний конфлікт як чинник деструктивних форм поведінки юнаків / О.А. Чала // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2008. – Том X, Вип. 8. – С. 621-626.
69. Чудновский В.Э. Смысл жизни и судьба человека / В.Э. Чудновский // Общественные науки и современность. 1998, №1. – С. 175-183.
70. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; [пер. с англ. В.Б. Ольшанский] / Общ. ред. и послесл. Г.В. Осипова. – М.: Прогресс, 1999. – 536 с.
71. Ярошевский М. Конфликтное поведение в юношеском возрасте / М. Ярошевский М. Емельянов С. // Конфликтное поведение в юношеском возрасте [Электронный ресурс]. – 2009. – Режим доступа: <https://studme.org>

[/186448/psihologiya/osnovnye_psihologicheskie_kontseptsii_vnutrichnostnyh_konfliktov](#). – Дата доступа: 25.03.2021.

72. Bourne E. The anxiety and phobia workbook / Edmund J. Bourne. – 5th ed. – Distributed in Canada by Raincoast Books Copyright, 2010. – 496 p.
73. Matthews G. Seven myths about emotional intelligence // G. Matthews, R. Roberts, M. Zeidner // Psychological Inquiry, 2004, 15, – p. 179-196.
74. Thomas K. Thomas – Kilmann conflict mode instrument. / K. Thomas, R. Kilmann. – XICOM, 1990. – 196 p.